

ANAYASACILARIN KARŞILAŞTIRMA SORUNU: KARŞILAŞTIRMALI ANAYASA HUKUKU NEDİR, NE DEĞİLDİR? THE CONSTITUTIONALISTS' PROBLEM OF COMPARISON: WHAT IS COMPARATIVE CONSTITUTIONAL LAW, WHAT IS NOT?

Serkan YOLCU*

"HAMLET: Şu buluta bak, deveye benzemiyor mu biraz?

POLONIUS: Vay canına, tıpkı deve gerçekten!

HAMLET: Bence sansara benziyor.

POLONIUS: Evet, sırtı, sansar sırtı.

HAMLET: Yoksa balina mı?

POLONIUS: Çok benziyor balinaya".

– Shakespeare, Hamlet, III. Perde, II. Sahn

Özet: Türkiye’de kamu hukuku ve özel olarak anayasa hukuku alanında karşılaştırmalı araştırmalara duyulan ilgi oldukça sınırlı kalmış, karşılaştırmalı anayasa hukuku müstakil bir inceleme alanı olarak görülmemiştir. Oysa karşılaştırmalı anayasa hukuku dünya çapında hızla akademik kimliğini pekiştirmekte, bu disiplindeki akademik birikim her geçen gün artmaktadır. Bu çalışma Türk hukukundaki ilgi eksikliğine dikkat çekmeyi ve karşılaştırmalı anayasa hukukunun tarihsel gelişim çizgisini takip ederek onu kavramsallaştırmayı amaçlamaktadır. Dolayısıyla makalenin temel motivasyonu, tarihsel süreç ekseninde karşılaştırmalı anayasa hukukunun çağdaş kimliğini belirlemektir. Bunun için karşılaştırmalı anayasa hukukunun kurucu dinamikleri ve ayırt edici özellikleri açıklanmaktadır. Çalışmanın sonunda Türk anayasa hukuku doktrininin artık karşılaştırmalı anayasa hukukunu müstakil bir hukuk bilimi dalı olarak kabul etmesi gerektiği vurgulanmaktadır.

Anahtar Kelimeler: Karşılaştırma, Karşılaştırmalı Hukuk, Anayasa Hukuku, Karşılaştırmalı Anayasa Hukuku, Türk Anayasa Hukuku

Abstract: In Turkey, the interest in comparative research in the field of public law and constitutional law in particular has remained quite limited and comparative constitutional law has not been accepted as a distinct discipline. However, comparative constitutional

* Dr. Öğr. Üyesi, İzmir Ekonomi Üniversitesi Hukuk Fakültesi, serkan.yolcu@ieu.edu.tr, ORCID: 0000-0002-2951-4406, Makalenin Gönderim Tarihi: 05.08.2019, Kabul Tarihi: 05.08.2019

law is rapidly reinforcing its academic identity around the world and academic knowledge in this discipline is increasing day by day. This study aims to draw attention to the lack of interest in Turkish law and to conceptualize comparative constitutional law by following its historical development. Therefore, the main motivation of the article is to determine the contemporary identity of comparative constitutional law on the axis of historical process. For this reason, the constituent dynamics and distinctive features of comparative constitutional law are explained. At the end of the study, it is emphasized that the Turkish constitutional law doctrine should start to accept comparative constitutional law as an independent branch of legal science.

Keywords: Comparison, Comparative Law, Constitutional Law, Comparative Constitutional Law, Turkish Constitutional Law

GİRİŞ

Kamu hukukçuları arasında kendi ülkelerinin hukuk sistemleri dışında diğer hukuk sistemlerinde olup bitene merak duyan en önemli topluluk muhtemelen anayasa hukukçularıdır. Gerçekten de dünya genelinde son birkaç on yılda anayasa hukukçularının yaptıkları araştırmaların ve ürettikleri eserlerin ortak noktasının “karşılaştırmalı” bakış açısı olduğu gözlemlenmektedir. Bir diğer ifadeyle anayasa hukukçuları, ulusal anayasal olgu, kurum ya da kuralları analiz ederken üzerinde çalıştıkları anayasal düzeninin diğer anayasal düzenler ile benzerlik ya da farklılıklarını tespit etmeye ve bundan birtakım normatif tespitler çıkarmaya çalışmaktadır. Bu durum II. Dünya Savaşı sonrası anayasacılığın dünyada yaşadığı muazzam dönüşümün sonucudur. Savaş sonrası başlayan yeni anayasa yapım süreci, üçüncü demokratikleşme dalgası ile pekişmiş ve nihayet Sovyetler Birliğinin dağılması süreci ile birlikte zirveye ulaşmıştır. Bu muazzam anayasa yapım sürecinin merkezinde ise bu anayasaların müeyyidesi olarak tasarlanan anayasa mahkemeleri yer almıştır. Yeni anayasalar yeni mahkemeleri yeni mahkemeler de yeni içtihatları ortaya çıkarmıştır. Mahkemeler anayasacılığın merkezine yerleştikçe, anayasa hukuku içtihat odaklı bir alan haline gelmiş ve kaçınılmaz olarak dünya çapında hem yeni yapılan anayasalara hem de bu anayasaları yorumlayan mahkeme kararlarına yönelik akademik ilgi artmıştır. Bu ilgi “karşılaştırmalı anayasa hukuku” (*comparative constitutional law*) diye adlandırılmaktadır.

Zaman içinde karşılaştırmalı anayasa hukukunun ele aldığı konular zenginleşmiştir. Önceleri kanunların anayasaya uygunluğunun yargısal denetimi ve anayasa yapımı üzerine odaklandığı görülen karşılaştırmalı anayasa hukuku incelemelerinin, son yıllarda konu çeşitliliğinin arttığı görülmektedir. Artık karşılaştırmalı anayasa hukuku çalışmaları anayasa değişikliklerinden din-devlet ilişkilerine, Latin Amerika anayasacılığından Brexit'e ve İskandinav anayasa kültüründen anayasal demokrasinin küresel krizine kadar uzanan geniş bir yelpaze sunmaktadır. Dolayısıyla anayasa hukukundaki karşılaştırmalı incelemeler nitelik ve nicelik bakımından, belli başlı bir akademik disiplin meydana getirmiş, karşılaştırmalı anayasa hukuku hızla müstakil bir hukuk bilimi dalına dönüşmüştür. Bununla birlikte karşılaştırmalı anayasa hukuku araştırmalarının sayısı hızla artarken, bu disiplinin nitelikleri ve sınırları konusundaki tartışmalar da giderek alevlenmektedir.

Bu makale Türkiye'de karşılaştırmalı anayasa hukukunun müstakil bir hukuk bilimi dalı olarak kabul edilmesi gerektiğini, bunun için onu diğer disiplinlerden ayıran niteliklerini kavramsallaştırmak gerektiğini ileri sürmektedir. Karşılaştırmalı anayasa hukuku, Türkiye'de içerik ve yöntem bakımından henüz yeterince tanınmamaktadır. Türk literatüründe münhasıran karşılaştırmalı anayasa hukukunu konu edinen eser izine rastlanmıyorken, sınırlı sayıda eserdeki "karşılaştırmalı" yaklaşım ise çoğunlukla kısır bir sıralamadan öteye gitmemektedir. Dolayısıyla Türkiye'de karşılaştırmalı anayasa hukukunun bilinçli bir şekilde dikkate alındığını söylemek zordur. Türk anayasa hukuku karşılaştırmalı anayasa hukukunun yükselişine ve dönüşümüne uzak kalmış, doktrindeki karşılaştırmalı yaklaşım belirli ve tutarlı bir çerçeveye oturmamıştır. Bu bakımdan çalışmanın amacı, karşılaştırmalı anayasa hukukunun tarihsel gelişimi ve çağdaş konumu üzerine odaklanarak bu disiplinin kurucu unsurlarını tespit etmeye ve Türk anayasa hukuku doktrinin dikkatini bu tespitlere çekmeye çalışmaktadır.

Bu amaçla ilk başlıkta karşılaştırmalı anayasa hukukunun bilimsel niteliği hakkında başlangıç tespitleri yapılacaktır. İkinci başlıkta bu disiplinin tarihsel gelişimi aktarılacaktır. Üçüncü başlıkta karşılaştırmalı anayasa hukukunun gelişim süreci boyunca onun diğer disiplinler ile ilişkisini çerçeveleyen yönler üzerinde durulacaktır. Dördüncü başlıkta ise disiplinin çağdaş konumu aktarılacaktır. Nihayet sonuç kısmın-

da, Türk hukukundaki ilgi eksikliği karşısında, Türkiye’de karşılaştırmalı anayasa hukukunun müstakil bir disiplin olarak tanınması ve pekişmesi için birtakım önerilerde bulunulacaktır.

1. GENEL GÖZLEMLER

Bilimsel araştırma alanlarının önüne eklenen “karşılaştırmalı” (*comparative*) sıfatı sözlüğe göre “iki veya daha fazla bilim dalı ya da çalışma konusu arasındaki benzerlikler veya benzemezliklerin sistematik olarak gözlemlenmesini içeren” anlamına gelmektedir.¹ Bir bilim dalında karşılaştırmalı araştırma yürüten bilim insanları ise “karşılaştırmacı” (*comparatist*) olarak nitelendirilmektedir.² Karşılaştırmalı bilimsel araştırma yapmak için birçok sebep sıralanabilir. Birincisi karşılaştırma doğal bir düşünme biçimidir, ikincisi ufuk açıcı bir eylemdir, üçüncüsü etnomerkezci yaklaşımı reddeder ve nihayet kalıpların dışında çıkarak düşünebilmeyi mümkün kılar. Bunlardan ilki karşılaştırmacının aslında sadece hukuka özgü olmadığını hatırlatmaktadır. Karşılaştırmacının günlük hayatta çoğu zaman kaçınılmaz olduğu söylenebilir. Çünkü karşılaştırma yoluyla bilgi edinmek doğal bir düşünme biçimi, insan aklının doğal bir bilişsel eylemidir. Bir diğer ifadeyle karşılaştırma yapmak, insanın tabiatında olan deneysel bilgi edinme yöntemidir ve çoğunlukla da günlük hayatın olağan akışı içinde istem-siz biçimde sorduğumuz sorularla gerçekleşir.³

Günlük hayatta karşılaştırma çoğunlukla karşıtlık üzerine kurulu ve bakış açısından kaynaklanan bir eylemdir. Nesnelere ya da olguları karşılaştırmak için analogi ve metaforlar kullanmak insan yaşamının her anında gözlemlenebilir. Çünkü bir nesne, olgu ya da olayı tanımlamak aslında onu bir diğeriyle karşılaştırmak yoluyla mümkün olur.

¹ Angus Stevenson (Ed.), Oxford Dictionary of English, 3. Baskı, Oxford University Press, 2010, https://www-oxfordreference-com.ezproxy.eui.eu/view/10.1093/acref/9780199571123.001.0001/m_en_gb0167650 (Erişim: Mayıs 2019).

² Türk Dil Kurumu Güncel Türkçe Sözlüğüne göre (<http://sozluk.gov.tr/>) “karşılaştırmacı”, karşılaştırmalı edebiyat veya dil bilimi uzmanını ifade etmektedir. Bu tanım bilimsel karşılaştırma eyleminin Türkiye’de hukuk dâhil edebiyat dışındaki disiplinler bakımından ne kadar yabancı görüldüğünü ortaya koymaktadır.

³ Jaakko Husa, “Comparison” in Research Methods in Constitutional Law: A Handbook, David S. Law & Malcolm Langford (Ed.), Edward Elgar Publishing, 2019 (yayınlanacak); Helsinki Legal Studies Research Paper No. 51, Available at SSRN: <https://ssrn.com/abstract=3174643> (Erişim: Mayıs 2019), s. 2-3.

Yani karşılaştırmak, tanımlamaya içkindir. Bir kimsenin uzun, zayıf ya da koyu tenli olarak nitelemek, ancak başka kişiler ile kıyaslandığında mümkün olur. Keza bu yüzden bugünkü havayı tanımlarken bugünün dünden daha sıcak ya da gökyüzünün daha bulutlu olduğunu söyleriz. Ancak hukukta karşılaştırma bir sosyal inşa sürecidir. Hukukta karşılaştırma yapan araştırmacı bir kural, kurum ya da kararı bir diğeri ile bir ilişki içine sokar. Böylece belirli bir bağlamdaki hukuki olgunun bir diğeri ile benzer ya da ondan farklı olduğunu açıklar. Karşılaştırmalı hukukçu neyi karşılaştıracağına, nasıl karşılaştıracağına ve karşılaştırma amacının ne olduğuna karar vermek zorundadır. Bu bakımdan hukukta karşılaştırma yapmak, yabancı hukuki olgu üzerinden bilimsel veriyi araştırma, seçme, algılama, yorumlama ve değerlendirmeyi içeren bir süreçtir.⁴ Bu bağlamda geniş anlamda hukukçular için “karşılaştırma” (*comparison*), farklı olgular arasındaki benzerlik ya da benzemezlik ilişkisi kurmayı ifade eder.⁵

Anayasa hukukunun karşılaştırma bağlamındaki durumu, insanın doğal düşünme biçiminden ve hukukun genel karşılaştırma sürecinden farklı değildir. Yani anayasa hukukçuları da tıpkı herkes gibi, akademik işlerinin bir parçası olarak şu ya da bu biçimde doğal bir karşılaştırma yaparlar. Karşılaştırmak farklı konular arasındaki ilişkileri belirli bir bakış açısından incelemek ve bunlar arasındaki benzerlikler ve farklılıklar hakkında çıkarımlarda bulunmaktır. Bu bakımdan anayasa hukuku, örneğin üniter devleti tanımlayabilmek için federal devletin ne olduğunu tanımlar. Çünkü bunlar ancak birbirleri karşısında tanımlanabilirler. Dolayısıyla anayasa hukuku bakımından karşılaştırma, özünde günlük hayatta bilgi oluşturmak için yapılan sezgisel karşılaştırmadan çok farklı değildir. Bir diğer ifadeyle anayasa hukuku, tıpkı hukukun diğer dalları gibi, olgular arasındaki temel ilişkileri gözlemler. Öyleyse anayasa hukuku bağlamında karşılaştırma olsa olsa gündelik bilgi oluşturma sürecinin ileri seviyede bir uygulaması olarak görülebilir.⁶ Ancak anayasa hukukundaki karşılaştı-

⁴ Günter Frankenberg, *Comparative Law as Critique*, Edward Elgar Publishing, Cheltenham, 2016, s. viii-ix.

⁵ Nils Jansen, “Comparative Law and Comparative Knowledge” in *The Oxford Handbook of Comparative Law* (İkinci Baskı), Mathias Reimann & Reinhard Zimmermann (Ed.), Oxford University Press, Oxford, 2019, s. 295.

⁶ Husa, “Comparison”, s. 3-4.

manın gündelik dildeki karşılaştırmadan farkı, karşılaştırmalı anayasa hukukunun başlı başına bir akademik disiplin meydana getirmesi ve karşılaştırmanın bu disiplin için özel bir anlama geliyor olmasıdır.

Öyleyse karşılaştırmalı anayasa hukukunu diğer hukuk dallarından ayırt etmek için öne çıkan anahtar kavram *disiplin*dir. Yani karşılaştırmalı anayasa hukuku bizzatı bir akademik disiplindir. Peki, neden? Buna cevap verebilmek için önce “akademik disiplin” kavramına değinmek gerekir. Genel olarak, belirli bir odak noktası etrafında kümelenen araştırmaların/çalışmaların bilimsel olabilmesi için her şeyden önce bir disiplin teşkil etmesi gerektiği kabul edilir. Yani bilgi bir akademik disiplin çatısı altında üretilmelidir. Bir disiplini meydana getiren ise akademisyenlerdir. Akademisyenlerin bir disiplinin boyunduruğuna girmeyi tercih etmesinin çeşitli sebepleri olabilir. Birincisi ve belki de en önemlisi akademik disiplinin koruma sağlar. Bu yolla araştırmacılar/bilim insanları bilginin muntazam elde edildiğini ve bir sistematik düzene entegre edildiğini gösterirler. Kendi çalışma alanlarının sınırlarını öğrenir, mensubu oldukları disiplinin düzenini korumak için eğitildikleri metotları uygularlar. İkincisi akademik disiplin ekonomik değer üretir; yeni iş olanakları, unvanlar ve araştırma için finansman sağlar. Bu bağlamda bir araştırma faaliyetinin disipliner niteliği ve disiplinin sınırları, bu faaliyetin kimliğini niteleyen en önemli unsurdur. Bir akademik disipline bahsetmek, bir diğer ifadeyle, o disiplini kimliğini ifade eder.⁷

Günter Frankenberg bir akademik disiplinin ayırt edici özelliklerinin şunlar olduğunu belirtmektedir: i) belirli bir inceleme konusu, ii) birbiriyle uyumlu kuramlar, iii) bilimsel analizi tayin eden yöntemler ve iv) bilimsel bilginin yeniden üretimini ve aktarılmasını düzenleyen eğitim-öğretim programı. Zaman içerisinde bu unsurları içeren bir akademik disiplinin kuralları, sınırları ve kavrayışlarının o disiplinin kimliğini meydana getirdiğini vurgulamaktadır.⁸ Bu bağlamda bir zamanlar ulusal anayasa hukukuna kıyasla olgunlaşmamış ve çok dikkat çekmeyen bir yardımcı olarak görülen karşılaştırmalı anayasa hukuku

⁷ Frankenberg, *Comparative Law as Critique*, s. 7-9.

⁸ Günter Frankenberg, “Comparative Constitutional Law” in *The Cambridge Companion to Comparative Law*, Mauro Bussani & Ugo Mattei (Ed.), Cambridge University Press, Cambridge, 2012, s. 174.

artık ön plana çıkmış ve literatürün merkezine yerleşmiştir.⁹ Bir diğer ifadeyle karşılaştırmalı anayasa hukuku artık olgunlaşmış bir disiplindir.¹⁰ Gerçekten de kapsamlı ders kitapları ve akademik derlemeler, kuram, yöntem ve içerik hakkındaki yoğun tartışmalar, araştırmalar için sağlanan mali fonlar ve hukuk eğitiminde giderek artan öğrenci ilgisi ile karşılaştırmalı anayasa hukukunun günümüzde sağlam ve enerjik bir akademik disiplin olarak kimliğini kazandığını söylemek mümkündür.¹¹ Çalışmanın bundan sonraki kısımları bu temel argümanı geçmişten günümüze uzanan bir perspektifle izah etmeye çalışacaktır.

2. KARŞILAŞTIRMALI ANAYASA HUKUKUNUN BİLİLEN ÖYKÜSÜ

Yabancı ülkelerin anayasaları üzerine çalışma geleneğinin ilk izleri antik çağa ve Aristo'nun *Politika*'sına kadar geriye götürülebilir.¹² Ancak müstakil bir akademik disiplin olarak karşılaştırmalı anayasa hukukunun ancak 20'nci yüzyılın ikinci yarısından itibaren yaşanan sürecin ardından kendi kimliğini kazandığı kabul edilmektedir.¹³ Bu bakımdan, karşılaştırmalı anayasa hukuku hem çok eski hem de bir o kadar yeni bir hukuk dalıdır.¹⁴ Aristo'nun Yunan site devletlerinin anayasalarının analizi yoluyla yaptığı ideal anayasa arayışının sonraki çağlardaki karşılaştırmalı çalışmalar açısından ilham verici olduğu söylenebilir. Ancak devlet aygıtının sınırlarını çizen üstün hukuk düşüncesi ve evrensel insan hakları olgusunun henüz var olmadığı antik dönemin karşılaştırma yaklaşımı, çağdaş anayasa hukukunun karşılaştırma yaklaşımından doğal olarak belirgin biçimde farklıdır. Ancak

⁹ Michel Rosenfeld ve Andras Sajó, "Introduction" in The Oxford Handbook of Comparative Constitutional Law, M. Rosenfeld & A. Sajó (ed.), Oxford University Press, Oxford, 2012, s. 1.

¹⁰ Mark Tushnet, *Advanced Introduction to Comparative Constitutional Law*, 2. Baskı, Edward Elgar Publishing, Cheltenham & Northampton, 2018, s. 129. Bu kitabın ilk baskısı 2014'te, güncellenmiş ve genişletilmiş ikinci baskısı 2018'de yayınlandı; atıflar ikinci baskıya aittir.

¹¹ Günter Frankenberg, *Comparative Constitutional Studies*, Edward Elgar Publishing, Cheltenham, 2018, s. ix.

¹² Aristotle, *Politics*, Çev. H. Rackham (Loeb Classical Library 264), Harvard University Press, Cambridge, MA, 1932. Formun Üstü Formun Altı

¹³ Heinz Klug, "Constitutionalism, Comparative" in *International Encyclopedia of the Social & Behavioral Sciences*, N J Smelser & P B Baltes (Ed.), Volume 4, Elsevier, Oxford, 2001, s. 2643.

¹⁴ Mark Tushnet ve Vicki Jackson, *Comparative Constitutional Law*, Foundation Press, New York, 1999, s. v.

aydınlanma düşüncesi ile birlikte ortaya çıkan modern devletin normatif çerçevesini çizen anayasacılık hareketleri sonrası görülen anayasal olgu, kurum ve kuralların karşılaştırılması çabası çağdaş anayasa hukuku ile ilişkilendirilebilir. Bu bakımdan farklı anayasal düzenleri karşılaştırarak bunlar arasındaki benzerlikler ve/veya farklılıkları anlamaya çalışan modern düşünürlerden ilk akla geleni Montesquieu'den başkası değildir. Bu bakımdan *Kanunların Ruhunu*¹⁵ çağdaş karşılaştırmalı anayasa hukuku araştırmalarının öncülü olarak görülebilir.

Bununla birlikte Montesquieu'den çok önce Machiavelli'nin de karşılaştırma yoluna gittiği bilinmektedir. Gerçekten de Machiavelli *Söylevler*'de (1517) Atina, Sparta ve Roma'nın kurumsal teşkilatını düzenleyen temel kanunlarının (anayasalarının) güçlü ve zayıf yanlarını karşılaştırmıştır.¹⁶ Ancak Machiavelli'nin karşılaştırma güdüsünün, kendinden sonraki düşünürler kadar güçlü olmadığı da bir gerçektir. Çünkü kamu hukuku ancak 16'ncı yüzyılın ortaları ile geç 17'nci yüzyılda yaşanan gelişmelerle birlikte özerk bir disiplin haline gelmiştir. Bu tarihten önce kamu hukuku Roma hukuku köklerinin ötesine geçememiştir. Gerçekten de Kıta Avrupası hukukuna yön veren özel hukuk-kamu hukuku ayrımının kökeni Roma hukukuna ve 6'ncı yüzyılda İstanbul'da hazırlanan *Corpus Iuris Civilis*'e (M.S. 530-533) kadar uzandığı bilinmektedir. Hal böyleyken doğal olarak ilk bakışta kamu hukuku antik bir kavramdır. Ancak hukukun 16'ncı yüzyıl ve sonrasındaki dönüşümü göstermiştir ki iktidar ilişkilerini hukuki çerçevede tanımlamayı ifade eden kamu hukuku tipik bir modernite olgusudur. Bir diğer ifadeyle kamu hukuku kendi tarihi özellikleri olan –ve dolayısıyla tesadüfi olmayan– bir hukuki çerçevedir. Zira Roma hukukunda *ius privatum* ile *ius publicum* arasındaki ayrım, genel hukuk kültüründe ve mahkeme kararlarında görünür değildi. On altıncı yüzyıla kadar hukuk uygulamasında asıl dikkate alınan (*ius divinum/ius humanum*, *ius civile/ius canonicum* gibi) başka ayrımlardı. Dolayısıyla kamu hukuku, paradoksal biçimde, bir yandan çağlara öncesine uzanan antik bir kavram diğer yandan ise ancak 16'ncı yüzyılın ortalarından itibaren belirginleşen çok daha yeni bir kavramdır.¹⁷

¹⁵ The Spirit of the Laws [1748].

¹⁶ Niccolò Machiavelli, Discourses on Livy (Çev. Harvey Mansfield ve Nathan Tarcov), University of Chicago Press, Chicago, 1996, 1.2, 13.

¹⁷ Bernardo Sordi, "Public Law before 'Public Law'" in The Oxford Handbook of

Kamu hukuku tarihsel olarak hukuk düşüncesinin aşkın boyuttan kurumsala dönüşmesinin bir sonucudur. Modern kamu hukuku fikri orta çağın evrensel skolastik düşüncesine karşı yerel bir uygulama olarak ortaya çıkmıştır. Bu süreçte dönemin Avrupalı düşünürlerinin hukuk algılarında belirgin metodolojik değişme gözlemlenmektedir. Bunlar Avrupa’da skolastik hukuk düşüncesini reddedip hukuka tarihsel ve karşılaştırmalı bir bakış açısı ile yaklaşmayı tercih etmişlerdir.¹⁸ Bunlar arasında özellikle Fransız düşünür Jean Bodin’in hukuk düşüncesinde yol açtığı radikal değişim modern kamu hukukunun doğumunda hayati bir rol oynamıştır. Bodin, modern kamu hukukunun kurucularındandır. Onun yazdıkları Avrupa’da kamu hukukunun gelişiminde bir paradigma değişimine yol açmıştır. Bodin’in öncülüğünü yaptığı bu paradigma değişiminin merkezinde ise, kamu hukukunu tarihsel ve karşılaştırmalı yaklaşımla ele almak yer almaktadır. Bu anlamda Bodin, sadece egemenlik teorisini kurmak ve modern devletin önündeki son engeli de ortadan kaldırmakla kalmamış, modern hukuk biliminin çalışılmasında benimsenen temel ayırımına da yön vermiştir.

Gerçekten de Avrupa’da Bodin öncesi gerçek bir kamu hukuku düşüncesi gelişmemiş, Roma hukukunun özel hukuk odaklı mirası tüm hukuk dünyasına hâkim olmuştur. Oysa on altıncı yüzyılın ortalarından itibaren Bodin ve diğer bazı düşünürler ile beraber bu durum yavaş yavaş değişmeye başlamış, özel hukukun dışında ve ondan ayrı bir kamu hukuku oluşmaya başlamıştır. Nitekim Bodin’in 1566 ve 1576 tarihli eserlerinde belirgin bir karşılaştırmalı yaklaşım benimsediği görülmektedir.¹⁹ Bunlar karşılaştırmalı araştırmadan türetilen bir modern kamu hukuku fikrini temsil eder. Bodin iyi yönetim ve ideal devlet düşüncesini kurarken, tarihsel ve karşılaştırmalı yaklaşımı benimsemişti, çünkü kamu hukuku niteliği gereği ancak farklı yönetim

European Legal History, Heikki Pihlajamäki, Markus D. Dubber ve Mark Godfrey (Ed.), Oxford University Press, Oxford, 2018, s. 705-706.

¹⁸ Martin Loughlin, “The Historical Method in Public Law” in The Oxford Handbook of Legal History, Markus D. Dubber & Christopher Tomlins (Ed.), Oxford University Press, Oxford, 2018, s. 983-984.

¹⁹ Method for the Easy Comprehension of History [1566], Çev. Beatrice Reynolds, Norton, New York, 1945 (1945 tarihli baskının Columbia University Press tarafından hazırlanan 1969 tarihli edisyonudur); The Six Books of a Commonweale, [1576], Arno Press, New York, 1979 (Kenneth McRae (Ed.), Harvard University Press, Cambridge, 1962 edisyonunun tıpkıbasımıdır.).

biçimlerinin kanunları, gelenekleri ve uygulamaları inceleyen tarihsel ve karşılaştırmalı yaklaşımla mümkün olabilirdi. Devlet yönetebilmek için ihtiyaç duyulan bilginin karşılaştırmalı bir yöntemle edinilmesi gerektiğini savunmuş ve fikirlerini belirgin bir karşılaştırmalı eksene oturtmuştur. Bu bakımdan Bodin tarihteki farklı yönetim sistemlerini ve hukuk uygulamalarını karşılaştırarak, modern kamu hukukunun ilk sistematik dökümünü yapmıştır.²⁰ Bu bakımdan Bodin, erken modern dönemin ilk gerçek karşılaştırmalı kamu hukuku çalışmasının sahibi olarak nitelendirilmektedir. Onun Fransız, Roma hukukundan antik Yunan ve Mısır'a, Asur ve Pers medeniyetlerinden Rusya ve İskandinavya'ya kadar uzanan bir coğrafyanın hukuk sistemlerine değindiği karşılaştırmalı yaklaşımının kendi zamanındaki en büyük yenilik olduğundan övgüyle bahsedilmektedir.²¹

Nihayet anayasaları karşılaştırma geleneğinin geç dönemdeki en bilinen uygulaması elbette Fransız ve ABD devrimleri sonrasında yaşanan anayasa yapım süreçlerinde belirmiştir. Fransa'da devrimin önderleri ve ABD Anayasasının kurucu babaları kendi anayasal düzenlerini tasarlarırken, daha önce var olmayan yeni bir devlet teşkilatı icat etmek zorunda kalmıştır. Oysa o tarihte yeryüzünde bunun için yol gösterebilecek sınırlı sayıda anayasa mevcuttu. Bu bakımdan Fransız ve Amerikan anayasa yapımcıları mevcut anayasaları inceleyip karşılaştırarak hem bunlardan ilham alıp özgün bir sonuca varmış, hem de kurucu iktidarın meşruiyetini pekiştirmişlerdir.²² Öte yandan sonraki anayasa yapım süreçlerinde de hem ABD hem de Fransız Anayasalarının özellikle Latin Amerika ve Avrupa'da yapılan diğer anayasa yapım süreçlerinde referans almıştır.²³ Gerçekten de erken on dokuzuncu yüzyılda mevcut ve önceki Fransız anayasaları ile karşılaştırma yapmak dönemin anayasa yapma sürecinin olağan bir parçası iken, Latin Amerika'daki anayasa yapım sürecinin ise sıklıkla ABD Anayasasını dikkate alarak şekillendiği de bilinmektedir.²⁴

²⁰ Loughlin, "The Historical Method in Public Law", s. 986-992.

²¹ Ran Hirschl, *Comparative Matters: The Renaissance of Comparative Constitutional Law*, Oxford University Press, Oxford, 2014, s. 118-119.

²² Rosenfeld ve Sajó, "Introduction", s. 3.

²³ Andrew Harding ve Peter Leyland, "Comparative Law in Constitutional Context" in *Comparative Law: A Handbook*, Esin Örucü & David Nelken (Ed.), Hart Publishing, Oxford & Portland, 2007, s. 325.

²⁴ Rosenfeld ve Sajó, "Introduction", s. 4.

Hukukta karşılaştırmalı bilimsel bilginin (yeniden) üretildiği akademik disiplin, karşılaştırmalı hukuk, aşağı yukarı 19'uncu yüzyılın sonundan itibaren varlığını sürdürmektedir. Geç 19'uncu yüzyıldan başlayarak karşılaştırmalı hukuk müstakil bir hukuk dalı olarak hızla gelişmiş ve özellikle 20'nci yüzyılın başından itibaren bu alanda kapsamlı bir literatür ortaya çıkmıştır.²⁵ Deyim yerindeyse karşılaştırmalı hukuk, 20'nci yüzyılda büyüme çağına giren bir 21'inci yüzyıl çocuğu olarak nitelendirilebilir.²⁶ Bu bağlamda içinde "karşılaştırmalı" sözcüğü geçen bir hukuk dalı söz konusu olunca, doğal olarak ilk akla gelen bu alanın karşılaştırmalı hukukun bir alt dalı olduğudur. Yani karşılaştırmalı hukuk ile karşılaştırmalı anayasa hukukunun yakından ilişkili olduğu makul bir varsayımdır.²⁷ Bu varsayım geniş anlamda doğrudur. Karşılaştırmalı anayasa hukuku genel olarak karşılaştırmalı hukukun bir şubesidir. Ancak karşılaştırmalı hukukun diğer şubelerine kıyasla karşılaştırmalı anayasa hukuku hem ideolojik hem de metodolojik açıdan üzerinde yoğun bir tartışma ve ihtilaf bulunan ayrıksı bir karşılaştırmalı hukuk şubesidir.²⁸

Karşılaştırmalı anayasa hukuku, en başından beri karşılaştırmalı hukukun çatısı altında yer almamıştır; karşılaştırmalı hukukun gelişim sürecinde anayasa hukukuna duyulan ilgi çok yenidir.²⁹ Bu ise karşılaştırmalı anayasa hukukunun varlık sebepleri ve kendine has dinamikleri ile açıklanabilir. Çünkü yirminci yüzyıldan itibaren kimliğini kazanan karşılaştırmalı hukuk dalı daha ziyade özel hukuk odaklıdır.

²⁵ 1900 tarihli Uluslararası Karşılaştırmalı Hukuk Kongresi (International Congress of Comparative Law) karşılaştırmalı hukukun başlı başına bir akademik disiplin olarak gelişimindeki dönüm noktası olarak görülmektedir. Genel olarak karşılaştırmalı hukukun tarihsel gelişimi için bkz. Konrad Zweigert ve Hein Koetz, *Introduction to Comparative Law*, 3. Baskı, Clarendon Press, Oxford, 1998, s. 48-62.

²⁶ Esin Örucü, "Developing Comparative Law" in *Comparative Law: A Handbook*, Esin Örucü & David Nelken (ed.), Hart Publishing, Oxford & Portland, 2007, s. 43.

²⁷ Husa, "Comparison", s. 6.

²⁸ Rosenfeld ve Sajó, "Introduction", s. 2.

²⁹ Çağdaş karşılaştırmalı hukukun temel başvuru kaynaklarından biri olan *The Oxford Handbook of Comparative Law* (Oxford University Press, Oxford, 2006) tematik konu başlıkları arasında karşılaştırmalı anayasa hukukuna da yer vermiştir. Ancak bin dört yüz küsur sayfalık bu kitabın dört yüz küsur sayfalık tematik kısmının sözleşmeler, alım -satım, haksız fiil, mülkiyet, miras, aile, şirketler, tekelleşmeyi engelleme ve medeni usul hukuku konularının yanında sadece otuz küsur sayfasının (s. 1225-1258) anayasa hukukuna ayrılması, karşılaştırmalı hukukun özel hukuk eksenli inceleme konuları yanında anayasa hukukunun ne kadar ikincil olduğunun berrak bir göstergesidir.

Yani hukuk kuraları, hukuk sistemleri ve hukuki kurumları anlamlı bir şekilde karşılaştırma çabasına kamu hukuku değil özel hukuk öncülük etmiştir. Bir başka ifadeyle modern karşılaştırmalı hukukun kuruluşu özel hukukçuların çabasına dayanır. Bu çabanın merkezinde ise uluslararası ticari menfaatler ve büyük özel hukuk kodifikasyonlarının başka ülkelere ihraç edilmesi fikri yer almaktadır.³⁰ Gerçekten de karşılaştırmalı hukukun ortaya çıkışı dünya çapında yaşanan ekonomik dönüşüm ile yakından ilgilidir. Zira karşılaştırmalı hukuk fikri egemen uluslardan meydana gelen bir dünyada ticaretin küreselleşmesinin bir sonucudur. Ticari ilişkiler genişledikçe bir ulusun hukuki aktörleri alım satım yaptıkları diğer ulusların kanunlarını ve hukuk sistemlerini öğrenmek zorunda kalmıştır. Bu ise ticaret yapan uluslar arasındaki özel hukuk sözleşmeleri için birbirinden tamamen farklı ulusal kanunları uyumlaştırmaya yönelmiştir. İşte karşılaştırmalı hukuk, geç on dokuzuncu yüzyıldan itibaren bu özel hukuk ilişkilerine ait dinamiklerle şekillenmeye başlamıştır.³¹

Kamu hukuku alanında karşılaştırmalı yaklaşımın ilk modern örnekleri ise ancak 20'nci yüzyılın ikinci yarısı ile birlikte ortaya çıkmaya başlamıştır. Çünkü tarihsel olarak kamu hukukunda karşılaştırma yapmak, niteliği gereği, özel hukukta karşılaştırma yapmaya göre daha problematik görülmüştür. Karşılaştırmalı anayasa hukuku bir akademik disiplin olarak ancak II. Dünya Savaşı sonrası belirmiştir. O zamana kadar anayasa hukuku, her ulusal hukuk sistemi için geçerli evrensel unsurlar içermemesi nedeniyle karşılaştırmalı hukukta görmezden gelinmiştir.³² Bir diğer ifadeyle anayasa hukuku, özel hukuk odaklı karşılaştırmalı hukukun gölgesinde kalmıştır. Çünkü anayasa hukukunda karşılaştırma yapmak, hukuki karşılaştırmadan ziyade daha çok siyaset biliminin bir özel alanı olarak görülmüş, kamu hukukunun hukuken karşılaştırma yapmak için anlamlı olmadığı düşüncesi egemen olmuştur.³³

Gerçekten de anayasa hukuku bu dönem boyunca özel hukuktaki gelişmelerden farklı olarak ulusal egemenlik ile ilişkilendirilmiş ve dolayısıyla bir ülkenin ulusal anayasa hukukunun diğer ülkelerinkine

³⁰ Rosenfeld ve Sajó, "Introduction", s. 5.

³¹ Tushnet, *Advanced Introduction*, s. 2.

³² Rosenfeld ve Sajó, "Introduction", s. 2, 5-6.

³³ Husa, "Comparison", s. 1.

bir ilgisi olabileceği fikri ulusal egemenlik düşüncesiyle bağdaşmadığından gelişmemiştir. Dolayısıyla özel hukuktan farklı olarak karşılaştırma ihtiyacı anayasa hukuku bakımından hiçbir rol üstlenmemiştir.³⁴ Bu bağlamda çağdaş anayasa hukukunda karşılaştırmalı perspektifle yürütülen araştırmalar esasen II. Dünya Savaşı sonrası şekillenen yeni dünya düzeni ve özellikle de üçüncü demokratikleşme dalgasından sonra ortaya çıkmaya başlamıştır. Soğuk savaşın bitmesiyle beraber başlayan hızlı demokratikleşme süreci, anayasa hukukunun inceleme konuları daha önce hiç olmadığı kadar benzer bir hal almış bu da anayasa hukuku alanındaki karşılaştırmayı hem kolaylaştırmış hem ilginin artmasına yol açmıştır.³⁵ Bir yazarın ifadesiyle çağdaş anayasa hukuku bir zamanlar özel hukukun hâkim olduğu karşılaştırmalı hukuk araştırmaları içinde hukuk biliminin sessiz yedek oyuncusu olmaktan çıkıp öncü bir disiplin haline gelmiştir.³⁶

Anayasa hukukunun sistematik olarak karşılaştırmalı çalışılması ancak 20'nci yüzyılın ikinci yarısında yaşanan anayasa yapımı süreciyle mümkün olmuştur. Bundan önce karşılaştırmalı anayasa hukukunun odak noktası ABD Anayasası ve Federal Yüksek Mahkeme içtihadı olmuştur. Ancak kuruluşundan itibaren Alman Anayasa Mahkemesi ve Kanada Yüksek Mahkemesi'nin giderek daha fazla ilgi çekmesi, ABD Anayasası'nın ve Yüksek Mahkemenin karşılaştırmalı anayasa hukukundaki hâkimiyetini kırmıştır.³⁷ En önemlisi de önce Latin Amerika'da, ardından da Orta ve Doğu Avrupa'da ve nihayet Güney Afrika'da yaşanan anayasal demokrasiye geçiş süreci, karşılaştırmalı anayasa hukukunun seyrini etkilemiş ve pekişmesini sağlamıştır.³⁸ Dolayısıyla anayasa hukukçularının, dünyanın başka yerlerindeki anayasal gelişmelere daha fazla ilgi duyması ve karşılaştırmalı anayasa hukukunun 21'inci yüzyılda diğer hukuk dalları arasında edindiği konum, bu tarihsel gelişmelerin bir sonucudur.

³⁴ Tushnet, *Advanced Introduction*, s. 3.

³⁵ Harding ve Leyland, s. 325.

³⁶ Husa, "Comparison", s. 8.

³⁷ ABD'nin küresel anayasacılık üzerindeki etkisinin giderek azaldığı ve başka aktörlerin devreye girdiği hakkında ampirik bir araştırma için bkz. David S. Law & Mila Versteeg, "The Declining Influence of the U.S. Constitution", *New York University Law Review*, Vol 87, 2012, s. 762-858.

³⁸ Mark Tushnet, "Comparative Constitutional Law" in *The Oxford Handbook of Comparative Law*, Mathias Reimann & Reinhard Zimmermann (Ed.), Oxford University Press, Oxford, 2006, s. 1226-1228.

3. KARŞILAŞTIRMALI ANAYASA HUKUKUNUN AZ BİLİLEN ÖYKÜSÜ

Karşılaştırmalı anayasa hukuku ve karşılaştırmalı siyaset çalışmalarına göz atıldığında, ilk fark edilen bu iki alanın hem konu ve yöntem bakımından birbirinden farklı hem de birbirleriyle birçok noktada çakışan iki disiplin olduğudur. Karşılaştırmalı anayasa hukuku kaçınılmaz olarak siyaset bilimi ile yakın ilişki içindedir. Çünkü tarihsel olarak karşılaştırmalı anayasa hukuku ilk defa hukuk biliminin çatısı altında değil, siyaset bilimi ve özellikle de karşılaştırmalı siyaset disiplini çatısı altında gelişmiştir. Geleneksel olarak “karşılaştırmalı hukuk” özel hukuk odaklı bir gelişme göstermiştir. Anayasa hukuku alanındaki karşılaştırma ise daha ziyade siyaset biliminin inceleme konusu olarak görülmüş ve siyasal sistemlerin içerdikleri büyük farklılıklar nedeniyle karşılaştırmalı anayasacılığın hukukun doktriner inceleme alanı içerisinde yer alması düşüncesi uzun bir zaman benimsenmemiştir.³⁹

Karşılaştırmalı anayasa hukuku en basit ifadeyle anayasaları *hukuki* bir olgu olarak inceleyen disiplindir. Oysa karşılaştırmalı siyaset esas olarak siyasal sistemleri *sosyal* bir olgu olarak inceler. Bununla birlikte bu iki alan birbirinden bağımsız da değildir. Karşılaştırmalı siyaset siyasal sistemlerin içinde işlediği mekân ve üzerinde işlediği koşullar tanımlamak için bir hukuki olgu olan anayasaları dikkate almak zorundadır.⁴⁰ Aynı şekilde karşılaştırmalı anayasa hukuku da bir hukuki metin olan anayasaların fiilen işlediği bağlamın koşullarını açıklamak için siyaset biliminin verilerini dikkate almak zorundadır. Dolayısıyla bu iki disiplinin temel odak noktası birbirinden farklı olsa da uygulamada birbirleriyle etkileşim içinde oldukları ve birbirlerinden istifade ettikleri bilinmektedir.⁴¹ Karşılaştırmalı anayasa hukuku çalışan hukukçular hukuki metinlere ve bunların yorumuna odaklanmaktayken, siyaset bilimciler gerçek durumu tespit edebilmek için anayasal hükümlerin uygulanmasına odaklanmaktadır.⁴² Bu bakım-

³⁹ Harding & Leyland, s. 324.

⁴⁰ Nitekim siyaset biliminin çağdaş temel başvuru eserlerinde anayasalara ve/veya karşılaştırmalı anayasacılığa ilişkin ayrı bir bölüm adanması bu iddiayı doğrulamaktadır. Bkz. Josep M. Colomer, “Comparative Constitutions” in The Oxford Handbook of Political Science, Robert E. Goodin (Ed.), Oxford University Press, Oxford, 2011, s. 176-195.

⁴¹ Harding & Leyland, s. 322.

⁴² Tushnet, Advanced Introduction, s. 4.

dan hukuki olguları analiz ederken hukukçuların önce hukuk sonra iktidar üzerine düşündüğü, siyaset bilimcilerin ise önce iktidar sonra hukuk üzerine düşündükleri ve bu bağlamda karşılaştırmalı anayasa hukukunun iktidara yönelik ilgiyi hukuki analize katmaktan muazzam derecede istifade ettiği belirtilmektedir.⁴³

Karşılaştırmalı anayasa hukukunun bu niteliğini karşılaştırmalı hukukun sınır ötesi niteliğinden hareketle açıklamak mümkün. Karşılaştırmalı hukuk sadece başka ülkelere ve onların hukuk sistemlerine yapılan bir entelektüel yolculuk değil, aynı zamanda hukuk dışında tarih, felsefe ve siyaset bilimi gibi diğer disiplinlere doğru yapılan bir yolculuk için de en uygun platformlardan biridir. Karşılaştırmalı anayasa hukukunun ilk önce siyaset bilimi çatısı altında tanınması da bunun bariz örneğidir.⁴⁴ Bu bakımdan karşılaştırmalı anayasa hukukunun siyaset bilimi oryantasyonunun, hukuk ile siyaset arasındaki ilişkinin niteliğinden kaynaklandığı söylenebilir. Kamu hukuku, devletin kendi teşkilatını oluşturmasının aracı olduğu için, sadece siyasetin bir sonucu değil aynı zamanda siyaseti meydana getiren yapıcı bir unsur olarak telakki edilmiştir.⁴⁵ Doğası gereği siyaset ile kaçınılmaz bir ilişki içinde olan kamu hukuku, uzun süre siyaset bilimi ile beraber yol almıştır. Bunu anayasa hukuku ve siyaset biliminin ABD’deki ortak gelişme çizgisinde ve İngiltere’nin az bilinen karşılaştırmalı anayasacılık geleneğinde net olarak gözlemlemek mümkündür. İzleyen başlıklar disiplinin tarihine dönerek Türkiye’de az bilinen bu iki vaka-ya ışık tutmaya çalışacaktır.

3.1 Burgess: Anayasa Hukuku v. Siyaset Bilimi

Dünyanın en eski yazılı ve katı anayasa geleneğine sahip ülkesi olması itibarıyla ABD, kamu hukuku-siyaset bilimi ilişkisindeki dönüşümün en berrak gözlemlendiği modeldir. On sekizinci yüzyılda yapılan Federal Anayasa sayesinde, Amerikan hukuk fakültelerinde

⁴³ Mark Tushnet, “Saying and Doing in Comparative Constitutional Studies,” *American Journal of Comparative Law* 64, No. 1, 2016, s. 207.

⁴⁴ Frankenberg, *Comparative Law as Critique*, s. 13.

⁴⁵ Keith E. Whittington, R. Daniel Kelemen ve Gregory A. Caldeira, “Overview of Law and Politics the Study of Law and Politics”, in *The Oxford Handbook of Political Science*, Robert E. Goodin (Ed.), Oxford University Press, Oxford, 2011, s. 241.

anayasa hukuku müstesna bir yer edinmiştir. Ancak zamanla anayasa hukuku diğer disiplinlerin de yakın ilgisine mazhar olmuş, bu da anayasayı, hukukun inceleme alanının dışına, siyaset bilimine taşımıştır. Daha geç 19'uncu yüzyılda dahi, karşılaştırmalı anayasa hukuku karşılaştırmalı siyasetin bir uzantısı olarak görülmüştür.⁴⁶

Siyaset bilimi ABD'de ilk defa on dokuzuncu yüzyılda, anayasa hukukunun öncülüğünde bir akademik disiplin olarak belirmeye başlamıştır. Dolayısıyla anayasa hukuku ABD'de siyaset bilimi ile iç içe gelişmiştir. Çünkü siyaset biliminin aynı zamanda karşılaştırmalı anayasa hukukunun erken dönem uzmanları olan kurucu babaları, anayasal alanı politik alandan ayrı bir form değil, onun bir uzantısı olarak görmekteydiler.⁴⁷ Bu sürecin en önemli isimlerinden ve ABD'nin ilk siyaset bilimi bölümünün kurucusu John William Burgess'tir. John Burgess, tarih eğitimi aldıktan sonra başladığı Columbia Hukuk Fakültesi'ni hastalık yüzünden yarıda bırakmak zorunda kalınca, özel bir ofiste hukuk eğitimini tamamlamıştır. Daha sonra Burgess 1871'de doktora yapmak için Almanya'ya gitmiş, orada çeşitli üniversitelerde devlet teorisi (*Staatswissenschaft*) üzerine doktora çalışmalarını sürdürmüştür. İki yıl sonra ABD'ye geri dönmüş ve 1876'da Columbia Hukuk Fakültesi'nde öğretim üyesi olmuştur. Ancak onu karşılaştırmalı anayasa hukuku bakımından asıl önemli kılan, ABD'de bir akademik disiplin olarak siyaset bilimi disiplininin kurucu babalarından biri olmasıdır. Çünkü Burgess 1880'de Columbia Üniversitesi'nde açılan Amerikan tarihindeki ilk siyaset bilimi bölümünün kurucusudur.⁴⁸ Burgess'in öncülüğünde Columbia Üniversitesi ilk önce Siyaset Bilimi Okulu olarak kurulan bu ünite, daha sonra Siyaset Bilimi Bölümüne dönüşmüştür. Bölümün önemli departmanlarından biri de kamu hukukudur. Ülkenin ilk siyaset bilimi doktora programını da barındıran Columbia'da yazılan ilk siyaset bilimi doktora tezlerinin yoğun olarak hukuk tarihi ve özellikle anayasa tarihi odaklı olduğu belirtilmektedir.⁴⁹

⁴⁶ A. E. Dick Howard, "A Traveler from an Antique Land: The Modern Renaissance of Comparative Constitutionalism", *Virginia Journal of International Law*, Cilt 50, No. 1, 2009, s. 8.

⁴⁷ Hirschl, *Comparative Matters*, s. 154.

⁴⁸ Ayrıca Burgess ABD'nin en eski siyaset bilimi dergisi olan *Political Science Quarterly*'nin (1886) de kurucusudur. (Hirschl, *Comparative Matters*, s. 154) Bkz. <https://www.psqonline.org/History.cfm> (Erişim: Mayıs 2019).

⁴⁹ Whittington, Kelemen ve Caldeira, s. 242-243.

Columbia Üniversitesi Siyaset Bilimi Bölümü, esasen 1872’de Paris’te açılan öncülü École Libre des Sciences Politique’i (bugün bilinen adıyla Sciences Po) örnek almıştır. Burgess’den önceki Fransız ekolüne mensup Amerikalı isimler tarafından da siyaset bilimi eğitimi için model alınması gerektiği tavsiye edilen Sciences Po’nun, Alman ekolü hayranı Burgess’in de ilgisini çektiği ve Columbia Siyaset Bilimi Bölümünün ders programının Avrupalı öncüsü ile büyük bir ölçüde paralel olduğu belirtilmektedir.⁵⁰ Burgess’in başında olduğu ABD’nin bu ilk siyaset bilimi bölümünün üç yıllık öğretim programında, anayasa tarihi ve karşılaştırmalı anayasa hukuku dersleri yer almaktadır.⁵¹ Alman devlet teorisi ekolünün büyük etkisi altındaki Burgess, devletin insan aklının tarih yoluyla ilerlemeci bir dışa vurumunun ürünü olduğunu, bu bağlamda siyaset biliminin görevinin tarihsel gerçekleri bilimsel sonuçlar şeklinde düzenlemek ve bu gerçeklerde henüz gerçekleşmemiş siyasi idealleri ayırt etmek olduğunu düşünmekteydi. Ona göre bu idealler, sonunda kanunlar ve kurumlara dönüşüyordu. Bu nedenle Burgess öğretim programını siyasi ve hukuki kurumlar etrafında tasarlamış ve hepsini tarihsel bir bakış açısı ile ele alıp modern siyasi kurumları karşılaştırmalı incelemeye odaklanmıştır.⁵² Nitekim karşılaştırmalı anayasa hukuku, ilk önce Burgess’in tasarladığı siyaset bilimi eğitiminin bir parçası olarak belirlemiştir. Columbia Üniversitesi Siyaset bilimi bölümünün 1890-1891 eğitim öğretim yılı ders kataloğunda, iki farklı karşılaştırmalı anayasa hukuku yer aldığı, bunlardan birinde⁵³ İngiltere, Fransa ve Almanya ile ABD’nin federal anayasal düzenlerini karşılaştırmalı biçimde inceleyerek bu farklı hukuk sistemlerinin ortak kamu hukuku ilkelerinin genelleştirmeye çalışıldığı, diğer derste⁵⁴ ise aynı amaçla ABD’nin o dönemki otuz sekiz eyaletinin federe anayasal düzenlerinin karşılaştırmalı olarak ele alındığı görülmektedir.⁵⁵

⁵⁰ Robert Adcock, *Liberalism and the Emergence of American Political Science: A Transatlantic Tale*, Oxford University Press, New York, 2014, s. 118-120.

⁵¹ John W. Burgess, “The Study of The Political Sciences in Columbia College”, *The International Review*, Vol. XII, April 1882, s. 346-351, <https://archive.org/details/internationalrev12newy/page/347> (Erişim: Mayıs 2019), s. 348.

⁵² Dorothy Ross, *The Origins of American Social Science*, Cambridge University Press, New York, 1991, s. 71.

⁵³ Dersin adı: “Comparative Constitutional Law of the Principal European States and of the United States”

⁵⁴ Dersin adı: “Comparative Constitutional Law of the Several Commonwealths of the American Union”

⁵⁵ Columbia University School of Political Science, *Circular of Information 1890-*

John Burgess, Columbia’da siyaset bilimi bölümünün kurulmasından on yıl sonra, ilk sistematik karşılaştırmalı anayasa hukuku incelemelerinden birini yayınlamıştır.⁵⁶ Burgess, kitabının en önemli özelliğinin kullandığı “karşılaştırmalı” yöntem olduğunu vurgulamaktadır. Burgess kendisinden önce başka kıtalarda bu yönde girişimler bulunmakla birlikte Amerika için karşılaştırmalı yöntemin yeni olduğunu belirtir ve kitabını, “doğa bilimleri alanında çok üretken olan [karşılaştırmalı] metodu, siyaset bilimi ve hukuk bilimine uygulama girişimi” olarak nitelendirmektedir.⁵⁷ Burgess, anayasa hukukunun en önemli veçhelerinden birini meydana getiren anayasa yapımını, hukuki değil siyasi bir süreç olarak nitelemektedir. Nitekim kitabının siyaset bilimi kısmının üçüncü bölümünde anayasa yapımı konusunu incelerken, bu konuyu neden kitabın “anayasa hukuku” kısmında değil de “siyaset bilimi” kısmında işlediğini izah etmek için Burgess şöyle yazmaktadır:

“İlk bakışta, bu konuyu [anayasa yapımı] kitabın Anayasa Hukukuna ayrılan kısmı yerine, Siyaset Bilimi kapsamında ele almam biraz şaşırtıcı gelebilir. Ancak [b]ir anayasanın oluşumu nadiren mevcut hukuka göre ilerler. Tarihsel ve devrimci güçler, bu işteki daha belirgin ve önemli faktörlerdir. Bunlar hukuki yöntemlerle ele alınamaz. Buna kalkılırsa, hatalı ve bazen tehlikeli sonuçlara ulaşılabilecektir.”⁵⁸

Dahası Burgess anayasa yapımı konusunda karşılaştırdığı ülkeleri belirlerken neden sadece ADB, İngiltere, Fransa ve Almanya’yı seçtiğini açıklamak için önce çalışmasının ansiklopedik değil, sistematik olduğunu vurgulamaktadır. Ardından bu anayasaların o dönemki gelişmiş anayasacılık türleri olduğunu, farklı ülke anayasalarından kamu

1891, New York, s. 16, <https://babel.hathitrust.org/cgi/pt?id=uiuo.ark:/13960/t7gq85s8k;view=2up;seq=1> (Erişim: Mayıs 2019).

⁵⁶ John W. Burgess, *Political Science and Comparative Constitutional Law*, Ginn & Company, Boston/London, 1890. (<https://babel.hathitrust.org/cgi/pt?id=hvd.32044054584347;view=1up;seq=3>) (Erişim: Mayıs 2019). Bu eser iki kısımdan oluşmaktadır, ilk kısım siyaset bilimi, ikinci kısım karşılaştırmalı anayasa hukuku başlığını taşımaktadır. Kitap iki ciltten oluşmaktadır. İlk cildin bir kısmı ve ikinci cildin tamamı karşılaştırmalı anayasa hukuku kısmına ayrılmıştır. Hirschl, Burgess’ten önce yayınlanmış ve karşılaştırmalı anayasa hukukuna adanmış ilk kitabın şu olduğunu aktarmaktadır: William W. Crane & Bernard Moses, *Politics: An Introduction to the Study of Comparative Constitutional Law*, 1884. (Comparative Matters, s. 154)

⁵⁷ Burgess, *Political Science and...*, s. vi.

⁵⁸ Burgess, *Political Science and...*, s. 90.

hukukunun genel ilkeleri çıkarılacaksa, genelleme için en az kusursuz sistemlere güvenilmesi gerektiğini ve daha önemsiz ve atipik örnekleri dikkate alamamak gerektiğini belirtmektedir.⁵⁹ Elbette Burgess'in hangi ülkenin daha gelişmiş, hangi örneğin daha önemsiz ya da daha az kusurlu olduğuna ilişkin tespiti muğlak ve eleştiriye açıktır. Ancak Hirschl'in belirttiği gibi, 19'uncu yüzyılın henüz sonlarında karşılaştırmalı anayasacılık çalışan bir siyaset bilimcinin, araştırmasında kullanacağı örneklerin seçimi ve araştırma tasarımı sorununa odaklanması, karşılaştırmalı anayasa hukukunun çağdaş kimliği bakımından dikkat çekicidir.⁶⁰

3.2 Dicey: Saklı Kalmış Karşılaştırmacılık

Anayasa hukukunda karşılaştırmalı yöntemi kullanan Atlantik'in diğer tarafındaki erken dönem bir diğer önemli isim ünlü İngiliz hukukçu A. V. Dicey'dir. Dicey (1835-1922) İngiliz anayasacılığının akla gelen ilk ve belki de en önemli ismidir. Öte yandan Dicey İngiliz kamu hukukçularının hem en çok eleştirdiği hem de kendisinden en çok istifade ettiği isim olması bakımından, anayasa hukukunu doktrinini domine eden bir isimdir. William Blackstone ile birlikte Dicey, İngiltere hukuk literatüründe en çok atıf alan isimlerindedir. Onun İngiltere anayasal düzeni üzerine yazdıkları, sadece İngiliz anayasa hukukunun gelişiminde çok büyük bir dönüm noktası yaratmakla kalmamış, İngiltere'de anayasa kuramını baştan şekillendirmiştir. Yakın zamana kadar Dicey daha çok Anglosakson hukuk sistemi üzerindeki araştırmalar açısından önem arz ediyordu. Zira Birleşik Krallık hukukunun uzun süre hüküm sürdüğü, eski İngiltere sömürgesi pek çok ülkede, anayasacılığın gelişiminde İngiliz hukuk kuramının ve dolayısıyla Dicey'nin çok büyük etkisi görülmektedir. Dolayısıyla Dicey, *common law* hukuk sistemine ait birçok ülkenin ulusal anayasa hukukçuları tarafından uzun zamandır dikkate alınan bir isimdir.

Kuşkusuz Dicey'nin en meşhur eseri ilk baskısı 1885'de yapılan *Introduction to the Study of the Law of the Constitution* başlıklı kitabıdır. Kitabın yeni ve daha uzun bir giriş kısmı ile birlikte sekizinci baskısı 1915'te yayınlanmıştır. Ancak Dicey'nin anayasa hukuku açısından

⁵⁹ Burgess, *Political Science and...*, s. 90-91.

⁶⁰ Hirschl, *Comparative Matters*, s. 155.

önemi, onun yalnızca birkaç yıl önce yayınlanan “karşılaştırmalı anayasacılık” dersleri sayesinde başka bir boyut kazanmıştır. Dicey’nin 19’uncu yüzyılın sonu ve 20’nci yüzyılın başında Oxford, Londra ve ABD’de verdiği karşılaştırmalı anayasa hukuku derslerine ait notları ancak 2013 yılında bir araya getirilebilmiştir.⁶¹ Bir asırdan uzun bir süre sonra bir araya getirilen yayınlanmamış bu ders notları, Dicey’nin başladığı ancak bitiremediği bir karşılaştırmalı anayasa hukuku kitabı taslağının parçalarıdır. Oxford Üniversitesindeki kariyeri boyunca Dicey, önce 1895 ile 1900 yılları arasında daha sonra da emekli olmadan önce birkaç yıl boyunca (1905-1908) çeşitli karşılaştırmalı anayasa hukuku dersleri vermiştir. Bu dersler arasında Dicey’nin ABD ziyareti öncesi ve sonrası belirgin bir farklılık olduğu gözlemlenmektedir. İlk kez 1898’de Harvard Üniversitesinin daveti üzerine ders vermek için ABD’ye seyahat etmeden önce Dicey’nin karşılaştırmalı anayasa hukuku derslerinin İngiliz anayasacılığı odaklı olduğu, buna karşın ABD ziyaretinden iki yıl sonra bu derslerin İngiltere ekseninden uzaklaştığı ve daha genel bir karşılaştırmalı anayasa hukuku nosyonuna kavuştuğu belirtilmektedir. Bu ders notlarını kitaba dönüştürmek istediği dile getiren Dicey, planladığı kitaba da *Karşılaştırmalı Anayasacılık* başlığını uygun görmüştür. Ancak Dicey karşılaştırmalı anayasacılık ders notlarını hiçbir zaman kitaplaştırmamış, onun yerine diğer dersleri üzerine yoğunlaşmayı tercih etmiş ve bunları yayınlamıştır.⁶²

Bir asır sonra Dicey’nin karşılaştırmalı anayasacılık dersleri basıldığında (2013), karşılaştırmalı anayasa hukuku Dicey’nin zamanının çok ötesinde yeni bir kimlik kazanma yolunda hızla ilerlemekteydi. Nitekim Dicey’nin ders notlarını bir araya getirerek yayına hazırlayan editör, bu derslerin anayasa tarihi açısından sahip oldukları değer yanında, kaleme alınmalarından çok uzun zaman sonra yeniden yükselişe geçen karşılaştırmalı anayasa hukukunun öncü girişimlerinden biri olduğunu vurgulamaktadır.⁶³ Gerçekten de Dicey’nin bu dersleri ver-

⁶¹ A.V. Dicey, *Lectures on Comparative Constitutionalism*, J. W. F. Allison (Ed.), Oxford University Press, Oxford, 2013.

⁶² Allison, “Editor’s Introduction” in Dicey, *Lectures on Comparative Constitutionalism*, s. vi-viii. Dicey’nin yayına dönüştürmeyi tercih ettiği eser şudur: *Lectures on the Relation Between on Law and Public Opinion in England During the Nineteenth Century*, Macmillan, London, 1905.

⁶³ Allison, “Editor’s Introduction” in Dicey, *Lectures on Comparative Constitutionalism*, s. xv.

diği yıllarda, dünyada karşılaştırmalı anayasa hukuku eksenli yayınlar hala istisnaydı.⁶⁴ Dolayısıyla yukarıda zikredilen çağdaş Burgess gibi Dicey'nin karşılaştırmalı anayasa hukuku nosyonu da, disiplinin bugünkü konumunu daha iyi kavrayabilmemizi sağlayacak önemi haizdir.

On dokuzunu yüzyılın sonu ile yirminci yüzyılın başlarında bugüne kıyasla çok sınırlı imkânlarla yapılan bu inceleme bugüne birçok açıdan ışık tutmaktadır. Özellikle Dicey'nin bu derslerde benimsediği metot, çağdaş karşılaştırmalı anayasa hukuku açısından büyük bir önem taşımaktadır. Dicey derslerinde İngiltere, Fransa, Prusya (Alman İmparatorluğu) ve ABD anayasal sistemlerini karşılaştırmıştır. Ancak bunu yaparken farklı anayasacılık tiplerini anayasal düzenlemelerin sosyal ve tarihsel koşullarını dikkate alan bir yaklaşımla ele almış, karşılaştırmalı ve tarihsel bir bağlam kullanmıştır.⁶⁵ Nitekim Dicey ilk derslerinin girişinde konuya yaklaşımını açıklarken, anayasaları çalışmanın *analitik, tarihi ve karşılaştırmalı* olmak üzere üç yöntemi olduğunu yazar. Buna göre Dicey anayasa hukukunda karşılaştırma yaklaşımını “mevcut kurumları ya da kanunları ... bir zamanlar var olan veya halen varlığını sürdüren benzer kurumlar ya da kanunlar ile karşılaştırmak suretiyle açıklamak” şeklinde tanımlamaktadır. Dicey'ye göre karşılaştırma örneğin I. Charles dönemi ile Kraliçe Victoria dönemi anayasası arasındaki gibi tarihsel olabileceği gibi, Britanya Parlamentosu ile ABD Kongresini karşılaştırmaktaki gibi tarihsel olmayabilir de. Ona göre anayasaların karşılaştırılması geçmiş ya da şimdiki zamana doğrudan bağlı değildir. Aksine sadece gerçekten var olan olgular değil, tarihsel olarak gerçekte hiç var olmamış ve fakat filozofların ya da şairlerin fantezileriyle üretilmiş hayali kurumlar dahi karşılaştırmaya konu edilebilir.⁶⁶

Öte yandan Dicey karşılaştırmalı yöntemin anayasa araştırmalarına muazzam katkıları olduğunu belirtir. Birincisi karşılaştırmalı yön-

⁶⁴ Hukuki pozitivistizmin baskın etkisi altındaki bu dönemde, Georg Jellinek, Adhemar Esmein, Leon Duguit, Edouard Lambert ve James Bryce gibi isimlerde karşılaştırmalı anayasacılığın ilk izlerinin görüldüğü belirtilmektedir. Hirschl, *Comparative Matters*, s. 156; Rosenfeld ve Sajó, “Introduction”, s. 4-5.

⁶⁵ Allison, “Editor’s Introduction” in Dicey, *Lectures on Comparative Constitutionalism*, s. xxi.

⁶⁶ Dicey, *Lectures on Comparative Constitutionalism*, “Introduction”, s. 6.

tem kendi anayasal kurumlarımızın daha önce fark edemediğimiz yönlerine dikkatimiz çeker. İkincisi Dicey'ye göre karşılaştırmalı yöntem araştırmacıyı farklı anayasalar arasındaki benzerlikleri ve benzemezlikleri keşfetmeye yönlendirir, böylelikle de anayasaları yeni ilkelere göre yeniden sınıflandırabilmeyi mümkün kılar. Üçüncüsü karşılaştırmalı yöntem kendi anayasamız ya da başka anayasalar üzerindeki araştırmaya rehberlik edecek genel sonuçlar sunar. Bu genel sonuçlar, örneğin, anayasal düzenlemelerin gerçek önemini ortaya koyar.⁶⁷ Nihayet Dicey sadece kurumlar ya da kanunları karşılaştırmaktan ziyade, siyasi düzenlemeleri belirleyen kavramları veya fikirleri karşılaştırmının daha verimli olduğunu belirtmektedir. Nitekim derslerinde "anayasanın ruhu" (*spirit of constitution*) kavramını vurgulaması da bu düşüncesinin bir sonucu olarak görülebilir. Gerçekten de Dicey, karşılaştırmalı anayasa hukuku derslerinin bir kısmında kurumları/kuralları açıklamak için onların ruhuna eğilmek gerektiğini vurgulamıştır. Dicey, anayasanın ruhunun muğlak ve tanımlanması çok güç bir kavram olduğunu kendisi de itiraf etmekte, ancak buna rağmen, bu tercihi ukalalık gibi görünmesi pahasına, diğer terimlere göre daha uygun olduğunu düşündüğü için onu kullanmaktan imtina etmeyeceğini belirtmektedir. Kurumların ruhunun onların yaptığı işin subjektif tarafı olduğunu belirten Dicey, ruh teriminin muğlaklığını asgarîye indirebilmek için, bunu en görünür olduğu bir örnek olan İngiliz anayasasının Kral III. George dönemi (18'inci yüzyıl sonu) ile Kraliçe Victoria dönemindeki (19'uncu yüzyıl sonu) farklarını açıklamak için kullanmıştır.⁶⁸ Bu iki dönemin anayasacılığını karşılaştırmının neden gerekli olduğunu açıklarken Dicey şöyle yazmaktadır:

"III. George döneminde, diyelim ki 1787'de, var olan anayasayı şu andaki, 1897'de, anayasa ile karşılaştıran biri benzerlikleri abartma ve bazı önemli fakat daha az belirgin farklılıkları görmezden gelme tehlikesi ile karşı karşıyadır. 1787'de anayasa şeklen bugünkü ile çok benzerdi. ... [1787'de] hem şeklen hem de gerçekte İngiltere'de parlamenter hükümet sisteminin kurulmuş olması ve anayasal gelişmenin kesintisizliği bir öğrenciyi III. George zamanındaki anayasacılığın günümüzün anayasacılığı olduğunu düşünmeye teşvik etmektedir. Oysa

⁶⁷ Dicey, Lectures on Comparative Constitutionalism, "Introduction", s. 7, 11, 13.

⁶⁸ Dicey, Lectures on Comparative Constitutionalism, "English Constitutionalism under George III", s. 70.

yüzeğin biraz altına bakan herkes burada, başka yerlerdeki gibi, sürekliliğin kimlikten tamamen farklı bir şey olduğunu ve hem şeklen hem de ruhen George [dönemi] anayasasının Victoria [dönemi] anayasasından farklı olduğunu hissedecektir. Amacımız gerçek benzerliklerin ve hatta kimliğin, ve de önemli farklılıkların neler olduğunu... açığa kavuşturmak olmalıdır.”⁶⁹

Dicey'nin anayasasının ruhu hakkındaki bu akıl yürütmesi, kullandığı karşılaştırmalı yöntemle özel bir önem yüklemiştir. Dicey'nin karşılaştırmacılığı zamanının çok ötesindedir. Dicey'nin İngiliz anayasacılığının yaşadığı derin dönüşümü şekli kuralların ve kurumların ötesine geçerek izah etmek için referans aldığı anayasasının ruhu kavramı, bir asır sonra başka bir isimle yeniden vücut bulmuştur. Dicey'nin *ruh* adını verdiği şeyin, çağdaş karşılaştırmacıların sıklıkla başvurduğu *kültür* kavramına denk geldiği söylenebilir. Gerçekten de 1990'ların başından itibaren hukukun kültür ile ilişkisine yönelik ilgi karşılaştırmalı hukuk çalışmalarında çok daha belirgin hale gelmiştir. Özellikle de “hukuk kültürü” (*legal culture*) kavramı karşılaştırmalı hukuk araştırmalarının niteliği ve amacı üzerindeki tartışmalarda önemli bir yer edinmiştir.⁷⁰ En genel ifadeyle hukuk kültürü, hukuk temelli sosyal davranışların ve tutumların nispeten istikrarlı örüntülerini açıklamanın bir yolu olarak görülebilir.⁷¹ Karşılaştırmalı hukuk bakımından ise hukuk kültürü kavramı, hukukun (kurallar, uygulamalar, kurumlar, doktrinler, vb.) bir tür daha geniş bir kültürün içine gömülü olarak ele alınması gerektiği anlamına gelir. Dolayısıyla karşılaştırmalı hukukta hukuk kültürü kavramı kullanmak hukuk kurallarından çok daha fazlasının karşılaştırmaya tabi tutulması gereğine işaret eder.⁷²

Karşılaştırmalı hukuk teorisinde gözlemlenen hukuk kültürü tartışmaları, karşılaştırmalı anayasa hukuku bakımından özel bir anlam kazanmaktadır. Dicey'nin kullandığı anayasasının ruhu kavramı, gü-

⁶⁹ Dicey, *Lectures on Comparative Constitutionalism*, “English Constitutionalism under George III”, s. 62.

⁷⁰ Roger Cotterrell, “Comparative Law and Legal Culture” in *The Oxford Handbook of Comparative Law* (2. Baskı) Mathias Reimann and Reinhard Zimmermann (Ed.), Oxford University Press, Oxford, 2019, s. 710.

⁷¹ David Nelken, “Defining and Using the Concept of Legal Culture” in *Comparative Law: A Handbook*, E. Özücü and D. Nelken (Ed.), Hart Publishing, Oxford, 2007, p. 113.

⁷² Cotterrell, “Comparative Law and Legal Culture”, s. 711.

nümüzdeki anayasa kültürü (*constitutional culture*) kavramını hatırlatmaktadır. Tam ve üzerinde uzlaşmış bir tanım yapmak zor olsa da, anayasa kültürü geniş anlamda hem yurttaşlar ile devlet arasındaki hem de devletin kurumları arasındaki ilişkileri düzenleyen temel ilkeleri ifade eden ve anayasa metni, kurumsal araçlar (mahkemeler ya da medya gibi) ya da toplumsal hareket aktörlerinde yansıması görülen normlar ve değerler bütünü olarak tanımlanabilir.⁷³ Genel olarak anayasacılığa bağlılık için anayasa kültürünün gerekli olduğu kabul edilir. Çünkü anayasacılık normların ve anayasa yorumlarının karmaşık bir toplamıdır. Bu yüzden her türlü anayasacılık biçimi bir anayasa kültürüne atfedilir. Bu bağlamda anayasa kültürü, belirli bir toplumun çoğunluğunun (en azından zımnen) kabul ettiği ve anayasal düzen tesis etmek için kullandığı yorumlayıcı normlar ve uygulamalar ağını ifade eder ve anayasal devleti anayasalı devletten ayıran bir olgudur.⁷⁴ Anayasa kültürü bir anayasal düzenin anayasal kimliğini meydana getirir. Hukuk sistemleri, kültürel bir alt tabaka içerir ve hukukun üst tabakası onu belirleyen alt tabakalarla ilişki içindedir. Anayasa hukuku sadece yüzey seviyesindeki bileşenlerden (şekli anayasa normlarından) ibaret değildir, aynı zamanda çeşitli kuramlar, kavramlar ve ilkelerle de ilgilenir. Bu kuram, kavram ve ilkeler anayasa kültürünün temel bileşenleridir. Bu bakımdan anayasa kültürü tamamen hukuki değildir, anayasanın siyasal niteliği anayasa kültürünü de zorunlu olarak siyasetin de inceleme konusu haline getirir. Siyasal kültür de anayasal kültür bileşenleri içerir. Dolayısıyla anayasa kültürü sadece hukukla izah edilemez, çünkü anayasa hem hukuk sisteminin hem de niteliği gereği siyasal sistemin bir parçasıdır.⁷⁵

Elbette anayasanın ruhu, metafizik bir kavramdır. Ancak Dicey'nin kendi zamanında bu kavramı bilinçli olarak karşılaştırmalı anayasa hukuku derslerinde tercih etmesi, anayasal kurumları ve kuralları yapay bir karşılaştırmaya tabi tutmanın ötesine geçmek istemesinin ve

⁷³ David Schneiderman, "Property Rights and Regulatory Innovation: Comparing Constitutional Cultures", *International Journal of Constitutional Law*, Volume 4, No. 2, 2006, s. 374.

⁷⁴ Bkz. John Ferejohn, Jack N. Rakove ve Jonathan Riley, "Editors' Introduction" in *Constitutional Culture and Democratic Rule*, J. Ferejohn, J. N. Rakove ve J. Riley (Ed.), Cambridge University Press, Cambridge, 2001, s. 1-38.

⁷⁵ Kaarla Tuori, "Introduction to the Theme: Constitutional Identity", *Retfaerd* 37, No. 4/147, 2014, s. 3-5.

bunların altında yatan dinamikleri ve bunlara karşı yöneltilen sosyal davranışları kavrama çabasının bir sonucu olarak görülmelidir.⁷⁶ Ran Hirschl bu çabanın erken 20'nci yüzyıl ile 21'inci yüzyılda gözlemlenen karşılaştırmalı anayasa hukuku incelemeleri arasındaki derin epistemolojik farkın açık bir örneği olduğunu belirtmektedir.⁷⁷ Dolayısıyla Dicey'nin karşılaştırmalı anayasa hukuku derslerinde anayasa kültürünü başka bir kavramla da olsa odağına alması, Burgess'te de görülen kamu hukuku-siyaset ilişkisinin bir diğer tezahürüdür ve çağdaş karşılaştırmalı anayasa hukuku disiplininin sınır ötesi niteliğini çağdaşı Burgess gibi bütün açıklığıyla yansıtmaktadır.

4. GÜNÜMÜZDE KARŞILAŞTIRMANIN DAYANILMAZ CAZİBESİ

Bu başlığın amacı karşılaştırmalı anayasa hukukunun çağdaş konumunu tasvir etmektir.⁷⁸ Bunun için disiplinin güncel durumuna dair bir tespit yapılacaktır. Yukarıda izah edildiği gibi anayasa hukuku alanındaki sistematik karşılaştırmalı incelemelerin -diğer hukuk dallarına kıyasla- çok uzun bir geçmişi yok. Ancak anayasa hukukçularının tarihin bir döneminden itibaren, büyük bir hızla karşılaştırmaya yöneldiği de bilinmektedir. Öyle ki günümüzde dünya çapında akademisyenler, hukuk uygulayıcıları, kanun koyucular ve anayasa yapıcılarını şunu kabul ettiği söylenebilir: “artık hepimiz karşılaştırmacıyız.” Bu durum bir akademik disiplin olarak karşılaştırmalı anayasa hukukunun küresel ölçekte yaşadığı fevkalade gelişme ile doğrudan ilgilidir. Son birkaç on yılda küresel ölçekte yaşanan anayasal dönüşüm akademisyenler, yargıçlar ve politika yapıcılar arasında başka ülkelerin anayasa hukuklarına ve anayasal kurumlarına karşı muazzam bir ilginin ortaya çıkmasına yol açmış, böylece karşılaştırmalı anayasa hukuku bir zamanlar sınırlı sayıda kişinin ilgilendiği, pek tanınmayan ve egzotik

⁷⁶ Allison, “Editor’s Introduction” in Dicey, Lectures on Comparative Constitutionalism, s. xiii-xv.

⁷⁷ Hirschl, Comparative Matters, s. 155.

⁷⁸ Ancak bu tasvir sadece bu disiplinin dönüşümünde etkisi olan İngilizce bileşenleri dikkate almaktadır. Her ne kadar diğer dillerde (Almanca, İtalyanca, Fransızca ve İspanyolca) karşılaştırmalı anayasa hukukunun gelişimine şu veya bu ölçüde katkıda bulunan etkenler mevcutsa da, İngilizcenin akademik camia içindeki erişilebilirliği ve yaygınlığı karşısında çağdaş karşılaştırmalı anayasa hukuku bakımından bu makalede diğer dillerdeki birikimi dikkate almamak bir eksiklik olarak belirmeyecektir.

bir çalışma alanı olmak çıkıp çağdaş hukuk biliminin en gözde alanlarından biri haline dönüşmüştür.⁷⁹

Karşılaştırmalı anayasa hukuku özellikle son yirmi yılda olağanüstü bir ivmeyle gelişmektedir.⁸⁰ Her ne kadar çok değil daha on yıldan biraz uzun bir süre önce bu alanın tarihinin çok uzun olmadığı, pekişmiş bir kurama sahip olmadığı ve literatürünün (diğer hukuk dallarına göre) nispeten daha az olduğu ileri sürülüyorduysa da⁸¹, özellikle son yirmi yılda disiplinin bir yeniden uyanış yaşadığı da bir gerçek. Bu nedenle artık karşılaştırmalı anayasacılığın hukuk bilimi içindeki yerini ve anlamını tespit etmek gerekir. Bu bağlamda karşılaştırmalı anayasa hukukunun gelişmekte olan bir araştırma alanı değil, artık varlığı görmezden gelinemeyecek oturmuş bir akademik disiplin olduğunu kabul edilmelidir. Günümüzde karşılaştırmalı anayasa hukuku tanınan ve artık hukuk eğitiminde kendini ispat etmiş bir akademik disiplindir.⁸² Bunda birtakım etkenlerin ön plana çıktığı gözlemlenmektedir.

Birinci etken karşılaştırmalı anayasa hukukunu sistematik bir yaklaşımla irdeleyen çeşitli tematik ve/veya içtihat odaklı derlemelerinin sayısının her geçen gün artmasıdır. Gerçekten de 1970'lerin ortalarından itibaren görülen üçüncü demokratikleşme dalgası, görmezden gelinemeyecek bir anayasal hareketliliğe yol açmış, bu da anayasal

⁷⁹ Hirschl, *Comparative Matters*, s. 2, 19.

⁸⁰ Hâlihazırda küresel ölçekte bir karşılaştırmalı anayasa hukuku bibliyografyası mevcut değil. Ancak büyük bir kütüphane katalogunda "karşılaştırmalı" (comparative) ve "anayasal" (constitutional) sözcükleri beraber tarandığında bu muazzam ilgi açıkça görülmektedir. Böyle bir taramada, sadece basılı kitap türünde son elli yılda kayıt altına alınmış eserlerin yarısından fazlasının son on yılda yayınlanan eserler olduğu görülecektir. Bu alanda yayınlanan bilimsel makalelerin sayısını tespit etmek ise neredeyse mümkün değildir. Drake University Law School tarafından hazırlanan kısmi karşılaştırmalı anayasa hukuku bibliyografyası sadece 2018 yılı içinde yayınlanmış "karşılaştırmalı anayasa hukuku" temalı 60'ın üzerinde kitap ve 140'in üzerinde makale, kitap bölümü ve çalışma taslağı vb. zikretmektedir. Bkz. Mark S. Kende, Rebecca Lutkenhaus and Karen L. Wallace, *Partial Bibliography of 2018 Comparative Constitutional Law Books and Articles*, Aralık 2018, <https://libguides.law.drake.edu/compConLawSeminar/Bibliography> (Erişim: Haziran 2019). Elbette bu rakamlar bibliyografyanın başlığının da işaret ettiği gibi tüketici değil. Ancak sadece bir yıl için ortaya çıkan bu rakamlar bile karşılaştırmalı anayasa hukukuna yönelik ilgiyi çarpıcı biçimde sergilemektedir.

⁸¹ Harding ve Leyland, s. 313-314.

⁸² Frankenberg, *Comparative Constitutional Studies*, s. ix.

gelişmelere daha fazla dikkat kesilen akademik yayınların ortaya çıkmasını tetiklemiştir. Nitekim de 1970'lerin sonlarına doğru özellikle Amerika'da karşılaştırmalı anayasa hukukunun giderek daha fazla hukuk eğitimine entegre olmasıyla birlikte ders programlarına yönelik Karşılaştırmalı Anayasa Hukuku⁸³ başlıklı alanın öncü eserleri yayımlanmıştır.⁸⁴ Sovyetlerin yıkılması sonrası hızla yeni anayasaların yapılması yabancı anayasalara duyulan ilgiyi pekiştirmiş ve karşılaştırmalı anayasa hukukunun yükselişini de beraberinde getirmiştir. Özellikle 1990'ların sonundan itibaren karşılaştırmalı anayasa hukuku başlıklı kitapların sayısında belirgin bir artış gözlemlenmektedir. Tushnet ve Jackson'ın 1999'da yayınladığı Karşılaştırmalı Anayasa Hukuku başlıklı kitap⁸⁵, alanın gelişiminde birinci dönüm noktası olarak görülebilir. Tushnet ve Jackson'ın önderlik ettiği süreç beklenmedik bir hızla karşılaştırmalı anayasa hukuku alanında diğer referans eserlerin ortaya çıkması ile devam etmiş, özellikle son on yılda karşılaştırmalı anayasa hukuku incelemelerinin sayısı muazzam derecede artmış, art arda karşılaştırmalı anayasa hukuku başlığı ile günümüz çalışmaları-

⁸³ Walter Murphy ve Joseph Tanenhaus, *Comparative Constitutional Law: Cases and Commentaries*, Macmillan, London, 1977; Mauro Cappelletti ve William Cohen, *Comparative Constitutional Law: Cases and Materials*, The Bobbs-Merrill Company, Indianapolis, 1979. Cappelletti bu kitaptan yıllar evvel kanunların anayasaya uygunluğunun yargısal denetimini karşılaştırmalı bir yaklaşımla analiz etmiştir. Bkz. Mauro Cappelletti, *Judicial Review in The Contemporary World*, Bobbs-Merrill, Indianapolis, 1971. Bu eserin yayınlanmasından yarım yüzyıla yakın zaman sonra anayasa yargısının dünyadaki çağdaş konumu üzerine bir değerlendirme için bkz. Doreen Lustig ve Joseph H. H. Weiler, "Judicial review in the contemporary world – Retrospective and prospective", *International Journal of Constitutional Law*, Volume 16, Issue 2, 2018, s. 315–372.

⁸⁴ II. Dünya Savaşı sonrasında basılan – ve erişebildiğimiz – en eski "karşılaştırmalı anayasa hukuku" başlıklı kitap şudur: Harry E. Groves, *Comparative Constitutional Law: Cases and Materials*, Oceana Publications, Dobbs Ferry, 1963. Kitabın basım tarihinde Singapur Üniversitesinde öğretim üyesi olan yazar, bu kitabı Amerikan hukuk eğitiminde yaygın olarak kullanılan klasik bir içtihat derlemesi (casebook) olarak tasarlamıştır. Bu bakımdan kitap esas olarak 21'inci yüzyılda pekişen bir akademik disiplin olarak karşılaştırmalı anayasa hukukunun anayasal olgu, kurum ve kuralları sistematik bir bakış açısıyla incelenme hedefinden uzaktır. Nitekim yazar da kitabın amacının "temel kanunlarının kaynağı Anglo-Amerikan kavramlarına dayanan birkaç hukuk sistemindeki mahkemelerin anayasal sorunlara bulduğu çözüm yöntemlerini örneklerle açıklamak" olduğunu belirtmektedir. (s. viii) Bu yüzdendir ki kitapta değinilen yargı kararları sadece ABD, Avustralya, Burma, Kanada, İngiltere, Hindistan, İrlanda, Malaya, Pakistan ve Singapur kaynaklıdır.

⁸⁵ Bkz. supra not 2. Bu kitabın yayınlanmasının ardından geçen yirmi yılda kitap iki yeni baskı daha yapmış, güncellenmiş son baskı 2014'te yayınlanmıştır.

nın temel başvuru kaynağı niteliğinde sistematik incelemeler yayınlanmıştır. Bunların ilki 2011'de yayınlanan Karşılaştırmalı Anayasa Hukuku başlıklı kitaptr.⁸⁶ Bunu 2012'de yayınlanan, 65 bölüm ve 1400 küsür sayfadan oluşan Oxford Karşılaştırmalı Anayasa Hukuku Elkitabı takip etmiştir.⁸⁷ Hemen ertesi yıl (2013) Routledge Anayasa Hukuku Elkitabı yayınlanmıştır.⁸⁸ Bir ertesi sene (2014) ise Karşılaştırmalı Anayasa Hukukuna İleri Giriş başlıklı 140 küsür sayfalık kısa kitap alanın öne çıkan konularını yalın ve anlaşılır bir dille özetlemiştir.⁸⁹

Nihayet aynı yıl anayasa hukukçularının son yıllarda en çok karşılaştığı isimlerden biri olan Ran Hirschl dünya çapında büyük ses getiren *Comparative Matters: The Renaissance of Comparative Constitutional Law* başlıklı kitabını yayınlamıştır.⁹⁰ Bu kitap çağdaş karşılaştırmalı anayasa hukukunun gelişimindeki ikinci dönüm noktası olarak görülebilir. Hirschl kitapta özetle bir hukuk dalı olarak karşılaştırmalı anayasa hukukunun başından beri derin bir kimlik bunalımı yaşadığını, amaç, konu ve yöntem bakımından muğlak olduğunu, karşılaştırmalı anayasacılığın hukukçular ve siyaset bilimciler arasında sıkışıp kalmaması gerektiğini ve artık bu hukuk alanının sosyal bilimlerin yöntemlerini içselleştirilerek karşılaştırmalı anayasa çalışmalarına dönüşmesi gerektiğini ileri sürmüştür. Bu görüşleri de bir hayli tartışma yaratmıştır. Siyaset bilimi doktorası yapan bir hukukçu olan Hirschl'in karşılaştırmalı anayasa hukukuna ilişkin temel argümanı karşılaştırmalı anayasa hukukunun hukukun hâkimiyetinden çıkıp sosyal bilimlerle daha iç içe geçmiş bir kendine özgü disiplin olarak yola devam etmesi gerektiğidir. Hirschl'in görüşleri literatürde büyük yankı uyandırmış, kimileri Hirschl'in dönüşüm teklifini sempati

⁸⁶ Tom Ginsburg ve Rosalind Dixon (Ed.), *Comparative Constitutional Law*, Edward Elgar Publishing, Cheltenham & Northampton, 2011.

⁸⁷ Michel Rosenfeld ve András Sajó (Ed.), *The Oxford Handbook of Comparative Constitutional Law*, Oxford University Press, Oxford, 2012. Bu kitabın muadili niteliğindeki bir diğer karşılaştırmalı anayasa hukuku konulu kitap -Roger Masterman & Robert Schütze (Ed.), *The Cambridge Companion to Comparative Constitutional Law*, Cambridge University Press, Cambridge, 2019- internet sitesindeki bilgiye göre Eylül 2019'da yayınlanacaktır. Bkz. <https://www.cambridge.org/core/books/cambridge-companion-to-comparative-constitutional-law/114574B55A9C18AD5B58220D22B4C9C9#> (Erişim: Nisan 2019)

⁸⁸ Mark Tushnet, Thomas Fleiner ve Cheryl Saunders (Ed.), *Routledge Handbook of Constitutional Law*, Routledge, Abingdon & New York, 2013.

⁸⁹ Tushnet, *Advanced Introduction*, supra not 9.

⁹⁰ Bkz. supra not 20.

ile karşılarken diğerleri bu fikre şüpheyle yaklaşmayı tercih etmiştir.⁹¹ Hirschl'in kuramı öyle ilgi çekmiştir ki, Comparative Matters'ın genel olarak hukukta karşılaştırmalı yöntemin ilham verici bir manifestosu ve özel olarak ise karşılaştırmalı anayasacılığın geleceğine yön verecek bir bilimsel katkı olduğu dile getirilmiştir.⁹² Hatta bir yazar, Hirschl'i karşılaştırmalı anayasa hukukunun yeni büyük ustalarından biri olarak gördüğünü belirtmekte ve Comparative Matters'ın sıradan bir kitap olmadığını, karşılaştırmalı anayasa hukukunun geleceğine yön verme kapasitesine sahip çığır açan bir eser olduğunu vurgulamaktadır.⁹³

Öte yandan Comparative Matters ile birlikte karşılaştırmalı anayasa hukukuna yönelik yeni çalışmaların ortaya çıkmasında yeni bir ivme yaşanmıştır. Gerçekten de Comparative Matters'ın yayınlanmasının akabinde, karşılaştırmalı anayasa hukuku eserlerinin sayısında belirgin bir artış yaşandığı gözlemlenmektedir. Bir kere yeni genel/sistemik eserler yayınlanmaya devam etmektedir.⁹⁴ Öte yandan ta-

⁹¹ Hirschl'in kitabı üzerine yayınlanmış iki önemli dergideki incelemeler ve yazarın bunlara cevaplarını zikretmek kitaba yönelik ilginin düzeyini göstermeye ışık tacaktır. Bkz. *American Journal of Comparative Law*, Cilt 64, Sayı 1, 2016, s. 191-217; *Boston University Law Review*, Cilt 96, Sayı 4, 2016, s. 1323-1424.

⁹² Anna di Robilant, "Big Questions Comparative Law," *Boston University Law Review*, Cilt 96, No. 4 (2016), s. 1325 ve Richard Albert, "The Modern Study of Comparative Constitutionalism", *American Journal of Comparative Law*, Volume 64, Issue 1, 2016, s. 192.

⁹³ Rosalind Dixon, "Toward a Realistic Comparative Constitutional Studies," *American Journal of Comparative Law* 64, No. 1, 2016, s. 193, 197.

⁹⁴ Bkz. Rosalind Dixon & Tom Ginsburg (ed.), *Comparative Constitutional Law in Asia*, Edward Elgar Publishing, Cheltenham & Northampton, 2014; Rosalind Dixon & Tom Ginsburg (ed.), *Comparative Constitutional Law in Latin America*, Edward Elgar Publishing, Cheltenham & Northampton, 2017. Ayrıca 2017'de Max Planck Institute for Comparative Public Law and International Law (Heidelberg, Almanya) tarafından hazırlanan ve Oxford University Press bünyesinde sadece internet ortamında yayınlanan karşılaştırmalı anayasa hukukuna özgü ilk online ansiklopedi erişime açılmıştır: Max Planck Encyclopedia of Comparative Constitutional Law [MPECCoL] (<http://oxcon.ouplaw.com/home/mpeccol>). Ulusal anayasa mahkemelerinden çeşitli anayasal ilkelere, belirli anayasal haklardan çok meşhur davalara kadar anayasa hukukuna ilişkin birçok konu başlığını içeren ve sürekli güncellenerek yeni girdiler eklenen bu kapsamlı online ansiklopedi için bugüne kadar (Haziran 2019) 577 girdi planlanmış olup, bunların 181'i yayınlanmıştır. (<http://oxcon.ouplaw.com/page/mpeccol-articles>). Ayrıca Haziran 2019 itibarıyla bu ansiklopedide Türkiye ile ilgili iki girdi yer almaktadır. Bkz. Ergun Özbudun, "Ottoman Constitution of 1876", MPECCoL, No 639, Mayıs 2016 ve Selin Esen, "Constitutional Court of Turkey (Anayasa Mahkemesi)", MPECCoL, No 540, Ocak 2018.

nınmış uluslararası yayınevleri karşılaştırmalı anayasa hukuku temalı kitap serileri kurarak ilgi çekici monografiler yayınlamaktadır.⁹⁵ Nihayet ulusal anayasa hukuku incelemeleri de belirgin şekilde çoğalmaktadır. Hukuk alanında dünyanın önde gelen yayınevleri tarafından basılan ulusal anayasa hukuku incelemelerinin sayısı da fevkalade hızla artmaktadır.⁹⁶ Öte yandan art arda, karşılaştırmalı araştırmalarda en çok referans alınan örnekler olan ABD, Hindistan, Kanada ve Avustralya anayasal sistemlerini inceleyen eserler yayınlaması özellikle dikkat çekicidir.⁹⁷ Belirtmek gerekir ki bu kitapların her biri bin küsur sayfalık ve kırk veya elli küsur bölüm içeren oldukça kapsamlı incelemelerdir. Bir ülkenin anayasal sistemi için bu hacimde inceleme yapılıyor olması, hem bu ülkelerin ulusal anayasal sistemlerine yönelik akademik ilgi hem de karşılaştırmalı anayasa hukukunun akademik yayıncılıkta ulaştığı konum açısından çarpıcıdır.

İkinci etken karşılaştırmalı anayasa hukukuna özgülenmiş akademik dergilerdir. Bunlar alanın gelişiminde önemli bir misyon üstlenmiş, dünyanın birçok yerinden akademisyenin ilgi odağı haline gelmiştir.⁹⁸ Küresel anayasal gelişmelerin takip edildiği ve akademik

⁹⁵ Örneklendirmek için en yaygın ve bilinen dört yayıncının şu serilerine bakılabilir: Cambridge Studies in Constitutional Law, Comparative Constitutional Law and Policy (Cambridge University Press); Research Handbooks in Comparative Constitutional Law, Elgar Monographs in Constitutional and Administrative Law (Edward Elgar Publishing); Oxford Constitutional Theory, Oxford Comparative Constitutionalism (Oxford University Press); Hart Studies in Comparative Public Law (Hart Publishing).

⁹⁶ Hart Publishing tarafından yayınlanan Constitutional Systems of the World serisinden bugüne kadar (Nisan 2019) yirmi sekiz ülke incelemesi basılmıştır (<https://www.bloomsburyprofessional.com/uk/series/constitutional-systems-of-the-world/>). Kluwer Law International tarafından yayınlanan International Encyclopedia for Constitutional Law serisinden ise bugüne kadar (Nisan 2019) elli ülkenin anayasa monografileri basılmıştır <http://www.kluwerlawonline.com/toc.php?area=Looseleafs&mode=bypub&level=4&values=Looseleafs~~IEL+Constitutional+Law> (Erişim: Nisan 2019).

⁹⁷ Bkz. Mark Tushnet, Mark A. Graber ve Sanford Levinson (Ed.), The Oxford Handbook of the U.S. Constitution, Oxford University Press, Oxford, 2015; Sujit Choudhry, Madhav Khosla ve Pratap Bhanu Mehta (Ed.), The Oxford Handbook of the Indian Constitution, Oxford University Press, Oxford, 2016; Peter Oliver, Patrick Macklem ve Nathalie Des Rosiers (Ed.), The Oxford Handbook of the Canadian Constitution, Oxford University Press, Oxford, 2017; Cheryl Saunders ve Adrienne Stone (Ed.), The Oxford Handbook of the Australian Constitution, Oxford University Press, Oxford, 2018.

⁹⁸ Bunlardan en önemlisi 2003'ten beri basılan International Journal of Constitutional Law dergisidir. (<https://academic.oup.com/icon>) Ayrıca 2005'te yayınlan-

tartışmalara konu edildiği bu dergiler, çağdaş karşılaştırmalı anayasa hukukunun önemli başvuru kaynakları haline gelmiştir. Günümüzde bu dergiler bir yandan karşılaştırmalı araştırmaların ortak platformunu kurarken, diğer yandan da alanın gidişatına yön vermektedir. Öyle ki, alanın en tanınmış dergisi karşılaştırmalı anayasa hukukunun “amiral gemisi” olarak nitelendirilmektedir.⁹⁹

Üçüncü etken çağımızın imkânlarıyla alakalıdır. Günlük yaşam, siber bağlantı yoluyla her türlü bilginin sınırlar ötesinden saniyeler içinde erişebildiği bir safhaya erişmiş, bu da akademik bilginin üretildiği ve paylaşıldığı yeni ortamların türemesine yol açmıştır. Artık geleneksel basılı yayınların dışında, sadece internet ortamında yayın yapan çeşitli platformlar vasıtası ile karşılaştırmalı anayasa hukukuna ilgi duyan akademisyenler daha çabuk ve güncel veriye ulaşabilmektedir. Anayasa hukuku odaklı bu internet platformlarının (blog) anayasa hukukçuları arasındaki diyalogu pekiştirdiği, alanın karşılaştırma fonksiyonuna büyük bir katkı sağladığı gözlemlenmektedir.¹⁰⁰ Ayrıca sosyal bilimlerde sıkça kullanılan ancak hukukta nadiren izleri görülen veri seti oluşturmanın anayasa hukukundaki ilk uygulaması da çağdaş karşılaştırmalı araştırmaları pekiştirmektedir. Bu hususta özellikle dünya çapında yürürlükteki tüm anayasaların İngilizcelerine erişim ve bunlar arasında kavram ve/veya konu taraması yapmayı ve

maya başlayan European Constitutional Law Review (<https://www.cambridge/core/journals/european-constitutional-law-review>), 2007'den beri yayınlanan Vienna Journal on International Constitutional Law (<https://www.degruyter.com/view/j/icl>) ve 2012'de yayın hayatına başlayan Global Constitutionalism (<https://www.cambridge.org/core/journals/global-constitutionalism>) dergileri de benzer bir fonksiyon görmektedir. Nihayet, Amerikan Karşılaştırmalı Hukuk Topluluğu (American Society of Comparative Law) tarafından 1952'den beri yayınlayan American Journal of Comparative Law (<https://academic.oup.com/ajcl>) da zikredilmelidir. Her ne kadar bu dergi kamu hukuku ya da anayasa hukukuna özgülenmiş değilse de, genel karşılaştırmalı hukuk çatısı altında anayasa hukukçularının karşılaştırmalı araştırmalarına sıklıkla yer vermektedir.

⁹⁹ Husa, “Comparison”, s. 8.

¹⁰⁰ Bkz. <http://www.iconnectblog.com> (I-CONnect); <https://blog-iacl-aidc.org> ve <https://verfassungsblog.de> (Nisan 2019). Bunlar arasında I-CONnect tarafından yayınlanan her haftalık bülten (What's New in Public Law) muazzam bir güncel bilgi kaynağıdır. Bu haftalık online bültende dünyada yaşanan anayasal gelişmeler, yeni yayınlar ve etkinlik ve/veya akademik yayın çağrılarına ilişkin bir okuma listesi yer almaktadır. Haber bültenine üye olan alıcılar, her hafta e-posta hesaplarına iletilen bu hizmet sayesinde, anayasal gelişmelerden kolay ve hızlı bir şekilde haberdar olmaktadır.

bunları karşılaştırmayı mümkün kılan *Constitute* veri tabanının karşılaştırmalı anayasa hukukuna muazzam bir katkıda bulunduğu belirtilmelidir.¹⁰¹

Dördüncü olarak ulusal, bölgesel ve uluslararası çapta anayasa hukuku temalı akademik örgütler ve iş birliği ağları düzenledikleri etkinliklerle karşılaştırmalı anayasa hukuku alanında çalışan akademisyenler ve uygulayıcıların düzenli olarak bir araya gelmesini sağlarken, karşılaştırmalı anayasa hukukunun kolektif kimliğinin belirmesine muazzam bir katkıda bulunmaktadır.¹⁰²

Nihayet karşılaştırmalı anayasa hukukunun yükselişindeki baş aktör olan anayasa mahkemeleri, kendilerini uluslararası platformda giderek daha fazla görünür kılmaya gayret etmektedir. İngilizcenin resmi dil olmadığı ülkelerin anayasa mahkemeleri dünya çapında dikkat çeken önemi kararlarının tamamını ya da en azından özetini İngilizce yayınlamakta ve böylece karşılaştırmalı incelemelerin en önemli aracı haline gelen yargı kararları çok daha hızlı ve kolay erişilebilir hale gelmektedir.¹⁰³

¹⁰¹ Bkz. <https://www.constituteproject.org/>. Bu internet sitesinde yer alan bilginin kaynağını oluşturan veri seti için bkz. <http://comparativeconstitutionsproject.org/> Yakın zamanda erişime açılan bir diğer karşılaştırmalı anayasa hukuku eklenli veri seti için bkz. Michael Hein, *Constitutional Entrenchment Clauses Dataset* (2018), University of Göttingen, Göttingen, <https://sites.google.com/view/drmichaelhein/akademisches/data> (Erişim: Haziran 2019).

¹⁰² Anayasa hukuku alanındaki en eski uluslararası organizasyon olan Uluslararası Anayasa Hukuku Derneği (International Association of Constitutional Law) (<https://iacl-aicd.org/index.php/en/>) tarafından 1983 yılından beri her dört yılda bir "dünya kongresi" düzenlenmektedir. Keza 2014 yılında karşılaştırmalı anayasa hukukçularının öncülüğünde kurulan Uluslararası Kamu Hukuku Topluluğu (International Society of Public Law) (<https://www.icon-society.org/>) da her yıl dünya çapında kamu hukukçularının bir araya geldiği büyük toplantılar düzenlemektedir.

¹⁰³ Anayasa Mahkemelerinin kararlarının İngilizce çevirilerinin geniş kitlelerin erişimine sunulmasına yönelik en güncel girişimlerden ikisi için bkz. Manuel José Cepeda Espinosa & David Landau, *Colombian Constitutional Law: Leading Cases*, Oxford University Press, New York, 2017 ve Christian Bumke & Andreas Voßkuhle, *German Constitutional Law: Introduction, Cases and Principles*, Oxford University Press, Oxford, 2019. Kolombiya kitabının yazarlarından biri (Espinosa) Kolombiya Anayasa Mahkemesinin eski başkanıdır. Kolombiya Anayasa Mahkemesi kuruluşundan beri, verdiği dikkat çekici kararlar ile karşılaştırmalı anayasa hukukunda en çok ilgi gören kurumlardan biridir. Ancak Mahkemenin sınırlı sayıda kararının İngilizcesi mevcuttur. Bu bağlamda bu kitap Kolombiya Anayasa Mahkemesi'nin 1991'den beri verdiği çok sayıda – kitapta 1993-2016 arasında verilmiş yüz altmış iki (162) karar zikredilmektedir – kararın İngilizce çevirilerini tematik olarak bir araya getiren türünün ilk örneğidir. Kitap Kolombi-

SONUÇ

Karşılaştırmalı anayasa hukuku, günümüzde, hızla genişleyen literatürü, dünyanın çeşitli yerlerinde kendini bu alana adanmış akademisyenleri, araştırmalara sağlanan hatırı sayılır finansman olanakları ve üretilen bilginin eğitime aktarılması bakımından olgun bir akademik disiplin, hukuk biliminin bir dalıdır. Her disiplin gibi, kendi kimliği ve bu kimliğe ait sorunları olduğu aşikâr. Dolayısıyla şunu tespit etmek gerekir: karşılaştırmalı anayasa hukuku, anayasa hukuku çalışan akademisyenlerin herhangi bir konu üzerindeki araştırmalarını meşrulaştıracak bir yardımcı oyuncu değil, artık bu araştırmalara yön veren bir başroldür. Bu rolü anlayabilmek için önce onu tanımak gerekir. Bu bağlamda bu makale karşılaştırmalı anayasa hukukunu “tanıtma” girişimi olarak görülebilir.

Karşılaştırmalı anayasa hukukunun artık net bir disipliner kimliğe büründüğü açıktır. Bununla birlikte bu kimliğin “karşılaştırmalı” sıfatı, zamanla birtakım kimlik tartışmalarını da beraberinde getirmiştir. Bu tartışmaların bir kısmı bizatihi karşılaştırmalı hukukun niteliğinden kaynaklanmaktadır. Çünkü karşılaştırmalı anayasa hukuku aka-

ya Anayasa Mahkemesi'nin hem temel haklar hem de anayasal yapının işleyişi ile ilgili içtihadını içermektedir. Ancak içtihat yanında açıklayıcı bilgi ve notlar da yer almaktadır. Nitekim yazarlar kitabın amacının sadece Mahkemenin kararlarının bir araya getirilmesi değil, okuyucuya “Mahkemenin temel doktriner katkısının” ne olduğuna ilişkin bir fikir vermek olduğunu belirtmektedir. Mahkemenin kararları oldukça uzun ve teknik ayrıntılarla dolu olduğunu da belirten yazarlar, bu nedenle çevirilerde kararların tamamından ziyade çevirinde esasa ilişkin gerekçe ve hüküm kısmına odaklandıklarını da belirtmektedir (s. 19). Benzer şekilde Almanya kitabının yazarlarından biri ise (Voßkuhle) halen Alman Anayasa Mahkemesinin başkanıdır. Yazarlar kitabın amacını şöyle açıklamaktadır: “Alman Federal Anayasa Mahkemesi yon yıllarda dünyanın en etkili anayasa mahkemelerinden biri haline geldi. Bu kitabın amacı okuyucuya kararlarından alıntılarla Mahkemenin çalışma yöntemleri ve argümantasyonları hakkında bilgi vermektir.” (s. v) Kitapta Mahkemenin üç yüz doksan beş (395) kararı zikredilmektedir. Nihayet belirtmek gerekir ki Türk Anayasa Mahkemesi de son yıllarda dünyadaki diğer emsalleri gibi öne çıkan kararlarını İngilizceye çevirmeye başlamıştır. Daha on yıl öncesine kadar düzgün bir İngilizce internet sitesine bile sahip olmayan Mahkeme, birçok kararını hızla yabancı ilgililerin kullanımına sunmaktadır. Gerçekten de Anayasa Mahkemesi sürekli olarak verdiği güncel kararların özetinin ya da en azından basın bülteninin İngilizcesini kendi internet sitesinde yayınlamaktadır. Bunun dışında Mahkemenin yıllık raporları da İngilizce yayınlanmaya başlamış, bu raporlarda bir önceki yıl verilen seçme kararların İngilizce özetleri bir araya getirilmeye başlanmıştır. 2018 raporunda 19 norm denetimi, 81 bireysel başvuru kararının özeti yer almaktadır. Bkz. Annual Report of The Constitutional Court of Turkey 2018, Publications of the Constitutional Court, 2018, <https://www.anayasa.gov.tr/en/publications/annual-reports/> (Erişim: Mayıs 2019).

demik kimliğini kazanmazdan çok önce, genel olarak karşılaştırmalı hukukun disipliner kimliği uzun zaman tartışılmıştır. Bu bakımdan karşılaştırmalı anayasa hukukunun kimlik sorunları, her şeyden önce bir şubesi olduğu karşılaştırmalı hukukun geçirdiği süreç ile yakından bağlantılıdır. Karşılaştırmalı hukuk oldukça uzun bir zaman kimlik bunalımı yaşamıştır. Karşılaştırmacılar diğer akademik disiplinler tarafından yeterince tanınmadıkları ve hukuk eğitiminde yeterli temsil edilmediğinden şikâyet etmiştir. Öyle ki ona hak ettiği önemin verilmediğini düşünenler tarafından karşılaştırmalı hukuk, hukuk biliminin Sindirella'sı olarak nitelenmiş, karşılaştırmacıların girdiği bu dışlanma/ötekileştirilme hissini onları bir tür Sindirella kompleksine taşıdığı ileri sürülmüştür.¹⁰⁴

Karşılaştırmalı hukuk zaman içinde bu kompleksinden kurtulmuş ve hakiki bir disiplin olduğunu kanıtlamıştır. Ancak bir disiplin teşkil etmenin eleştirel düşüncüyü evleviyetle barındırdığı göz önüne alınırsa¹⁰⁵, karşılaştırmalı anayasa hukukun disipliner kimliğinin eleştirileri de beraberinde getirmesi olağandır. Nitekim karşılaştırmalı anayasa hukukunun gelişim süreci içerisinde mücadele ettiği kimlik sorunlarının kimileri, hala önemini korumaktadır. Özellikle günümüzde karşılaştırmalı anayasa hukukunun diğer disiplinler ile ilişkisi üzerinde derin bir ayrılık görülmektedir. Kimileri anayasa hukuku alanındaki karşılaştırmalı araştırmaların münhasıran hukuk biliminin sınırları içinde kalması gerektiğini savunurken, diğerleri bu alanın artık saf bir hukuk dalı olarak devam edemeyeceğini ve sosyal bilimlerin yöntemlerini de benimsemesi gerektiğini ileri sürmektedir.¹⁰⁶ Nitekim son zamanlarda karşılaştırmalı anayasa hukuku yerine “karşılaştırmalı anayasa çalışmaları”,¹⁰⁷ “karşılaştırmalı anayasa teorisi”¹⁰⁸ başlıklı eserler yayımlandığı gözlemlenmektedir.

¹⁰⁴ Frankenberg, *Comparative Law as Critique*, s. 3-4. Karşılaştırmalı hukukun yaşadığı Sindirella kompleksi hakkında daha ayrıntılı bilgi için bkz. Günter Frankenberg, “Critical Comparisons: Re-thinking Comparative Law”, *Harvard International Law Journal*, Vol. 26, 1985, S. 411-455, özellikle s. 418-421.

¹⁰⁵ Frankenberg, *Comparative Law as Critique*, s. 3-4.

¹⁰⁶ Bu konuda literatürdeki nadir bir Türkçe kaynak için bkz. Ran Hirschl (Çev. Serkan Yolcu), “Karşılaştırmalı Anayasa Hukukundan Karşılaştırmalı Anayasa Çalışmalarına”, *Anayasa Hukuku Dergisi*, Cilt: 6, Sayı: 11, 2017, s. 227-242.

¹⁰⁷ Bkz. Frankenberg, *Comparative Constitutional Studies*, supra dip not 11.

¹⁰⁸ Bkz. Gary Jacobson ve Miguel Schor (ed.), *Comparative Constitutional Theory*, Edward Elgar Publishing, Cheltenham & Northampton, 2018.

Son yıllarda dünyanın çeşitli yerlerinde gözlemlenen anayasal demokrasinin krizi, anayasa hukuku açısından birçok yeni araştırma sorununu da beraberinde getirmektedir.¹⁰⁹ Dolayısıyla karşılaştırmalı anayasa hukukunun yakın gelecekte gündemden düşmesi olası değildir. Buna karşın Türk hukukunda karşılaştırmalı anayasa hukukunun statüsü iç açıcı değildir. Bir diğer ifadeyle karşılaştırmalı anayasa hukuku disiplinin Türkiye’de henüz arzu edildiği kadar dikkate alındığını söylemek güç. Bu eksiğin giderilmesi için yukarıdaki tespitlerden hareketle birtakım önerilerde bulunmak mümkün.

Bir kere Türkiye’de karşılaştırmalı anayasa hukuku artık müstakil bir hukuk disiplini olarak kabul edilmelidir. Keza henüz ders programlarında çok sınırlı bir yer bulan bu disiplin,¹¹⁰ artık hukuk fakültelerinin lisans ve/veya lisansüstü düzeyde ders programlarına daha fazla girmelidir. Bunun için kısa vadede ilk adım yabancı dildeki mevcut kaynakların Türkçeye kazandırılması olabilir. Orta vadede ise bu disiplinin dersleri için anlaşılabilir, sade ve yol gösterici ders kitaplarının

¹⁰⁹ Bkz. Mark A. Graber, Sanford Levinson, Mark Tushnet (Ed.), *Constitutional Democracy in Crisis?*, Oxford University Press, New York, 2018; Tom Ginsburg & Aziz Z. Huq, *How To Save A Constitutional Democracy*, The University of Chicago Press, Chicago, 2018.

¹¹⁰ Örneğin Bilkent Üniversitesi Hukuk Fakültesi’nin ders kataloğuna göre “Karşılaştırmalı Anayasa Hukuku” dersi lisansüstü düzeyde sunulmaktadır. (<https://catalog.bilkent.edu.tr/dep/d45.html>). Keza Koç Üniversitesi Hukuk Fakültesi lisansüstü ders programında da “Karşılaştırmalı Anayasa Hukuku: Haklar, Kurumlar ve Anayasa Yargısı” başlıklı bir ders yer almaktadır. (<https://gsssh.ku.edu.tr/akademik/hukuk/ders-tanimlari/>) Öte yandan TOBB ETÜ Hukuk Fakültesi kamu hukuku lisansüstü programında ise “Karşılaştırmalı Anayasa Yargısı” başlıklı bir ders sunulmaktadır. (<https://www.etu.edu.tr/tr/bolum/hukuk/lisans-ustu-programlar/26>). Benzer şekilde Ankara Üniversitesinin kamu hukuku lisansüstü programında “Karşılaştırmalı Anayasa Yargısı” ve “Karşılaştırmalı Hükümet Sistemleri” derslerinin sunulduğu bilgisi yer almaktadır. (http://bbs.ankara.edu.tr/Ders_Plani.aspx?bno=3649&bot=809) İstanbul Üniversitesinin kamu hukuku doktora ders programında ise “Karşılaştırmalı Anayasa Metinleri İncelemeleri” başlıklı bir ders yer aldığı görülmektedir. ([http://ebs.istanbul.edu.tr/home/program?id=2246&birim=kamu_hukuku_doktora_programi_\(organ_ogretim\)](http://ebs.istanbul.edu.tr/home/program?id=2246&birim=kamu_hukuku_doktora_programi_(organ_ogretim))) Elbette bu derslerin günümüzde sunuluyor olması dikkate değerdir. Ancak maalesef söz konusu derslerin ders programında yer almasına rağmen açılıp açılmadığı, açılıyor ise kaç öğrencisi olduğu ve ne zamandır bu derslerin sürdürüldüğüne dair güncel bilgiye erişmek mümkün değil. Dolayısıyla her ne kadar bazı girişimler bulunsa da, kanımızca karşılaştırmalı anayasa hukuku Türkiye’de hala müstakil bir disiplin görüntüsü vermekten uzaktır. Özellikle ülkemizdeki hukuk fakültesi sayısı dikkate alındığında, çok sınırlı sayıda fakültede sunulan bu dersler hala karşılaştırmalı anayasa hukukunun Türk hukuk eğitimi müfredatında bir istisna olduğu gerçeğini değiştirmemektedir.

hazırlanması gereklidir. Keza fakültelerde karşılaştırmalı anayasa hukuku kürsülerinin kurulması da uzun vadeli planlar arasında düşünülmelidir. Öte yandan Türk anayasa hukukunda ortak çalışma alışkanlığı yoktur. Oysa modern karşılaştırmalı hukukta, farklı özellikteki akademisyenlerin birbirlerini tamamlaması yoluyla üretilen ortak çalışmalar giderek artmaktadır. Hukukçular geleneksel olarak yalnız çalışmaya meyillidir. Bunu hem kamu hukuku hem özel hukukta gözlemlemek mümkün. Ancak eğer karşılaştırmalı anayasa hukukun pekişmesi isteniyorsa, araştırmacıların bir araya gelme vesilelerinin arttırılması ve ortak çalışma yapmaya teşvik edilmesi üzerine düşünülmelidir.

Son olarak şunu hatırlatmak gerekir: Bu makale tarihsel perspektiften karşılaştırmalı anayasa hukukunun disipliner niteliğine değindi. Ancak karşılaştırmalı anayasa hukukunun günümüzdeki muhtemelen en önemli sorunu metodolojidir. Çünkü karşılaştırmalı anayasa hukukunda benimsenmiş tek bir araştırma yöntemi yok. Yani karşılaştırmalı anayasacılık çalışmalarında uygulanan birden fazla metodoloji var. Bu durum onun hem zayıf noktası hem de alametifarikası olarak görülebilir. Çünkü bir yandan, belirgin bir metodoloji üzerinde oydaşma olmaması karşılaştırmalı anayasa hukukunu diğer disiplinler karşısında belirsiz bir konuma yerleştirmektedir.¹¹¹ Ancak öte yandan karşılaştırmalı anayasa hukukunun metodolojik çeşitliliği, bu disiplinin olgunlaştığının da göstergesidir.¹¹² Bu paradoks karşılaştırmalı anayasa hukukunu “nasıl” çalışmak gerektiğini, yani metodolojiyi hala güncel bir sorun kılmaktadır. Karşılaştırmalı anayasa hukukunun bu sorunu bir başka makalenin konusudur.

Kaynakça

- Adcock Robert, *Liberalism and the Emergence of American Political Science: A Transatlantic Tale*, Oxford University Press, New York, 2014.
- Albert Richard, “The Modern Study of Comparative Constitutionalism”, *American Journal of Comparative Law*, Volume 64, Issue 1, 2016, s. 191-192.
- Allison J. W. F., “Editor’s Introduction to Volume Two” in A.V. Dicey, *Lectures on Comparative Constitutionalism*, J. W. F. Allison (Ed.), Oxford University Press, Oxford, 2013, s. xi-xixii.

¹¹¹ Hirschl, *Comparative Matters*, s. 3-5.

¹¹² Husa, “Comparison”, s. 1.

- Aristotle, *Politics*, Çev. H. Rackham (Loeb Classical Library 264), Harvard University Press, Cambridge, MA, 1932. Formun Üstü Formun Altı
- Bodin Jean, *Method for the Easy Comprehension of History* [1566], Çev. Beatrice Reynolds, Norton, New York, 1945.
- Bodin Jean, *the Six Books of a Commonweale*, [1576], Arno Press, New York, 1979.
- Bumke Christian & Andreas Voßkuhle, *German Constitutional Law: Introduction, Cases and Principles*, Oxford University Press, Oxford, 2019.
- Burgess John W., "The Study of the Political Sciences in Columbia College", *The International Review*, Vol. Xii, April 1882, S. 346-351, <https://Archive.Org/Details/Internationalrev12newy/Page/347> (Erişim: Mayıs 2019).
- Burgess John W., *Political Science and Comparative Constitutional Law*, Ginn & Company, Boston/London, 1890, <https://babel.hathitrust.org/cgi/pt?id=hvd.32044054584347;view=1up;seq=3>, (Erişim: Mayıs 2019).
- Cappelletti Mauro & William Cohen, *Comparative Constitutional Law: Cases and Materials*, The Bobbs-Merrill Company, Indianapolis, 1979.
- Choudhry Sujit, Madhav Khosla ve Pratap Bhanu Mehta (Ed.), *The Oxford Handbook of the Indian Constitution*, Oxford University Press, Oxford, 2016.
- Colomer Josep M., "Comparative Constitutions" in *The Oxford Handbook Of Political Science*, Robert E. Goodin (Ed.), Oxford University Press, Oxford, 2011, s. 176-195.
- Columbia University School of Political Science, *Circular of Information 1890-1891*, New York, <https://babel.hathitrust.org/cgi/pt?id=uiuo.ark:/13960/T7gq85s8k;view=2up;Seq=1> (Erişim: Mayıs 2019).
- Constitutional Court of Turkey, *Annual Report of the Constitutional Court of Turkey 2018*, Publications of the Constitutional Court, 2018, <https://www.anayasa.gov.tr/en/publications/annual-reports/> (Erişim: Mayıs 2019).
- Cotterrell Roger, "Comparative Law and Legal Culture" in *The Oxford Handbook of Comparative Law* (2. Baskı) Mathias Reimann ve Reinhard Zimmermann (Ed.), Oxford University Press, Oxford, 2019, s. 710-733.
- Dicey A.V., *Lectures On Comparative Constitutionalism*, J. W. F. Allison (Ed.), Oxford University Press, Oxford, 2013.
- Dixon Rosalind & Tom Ginsburg (Ed.), *Comparative Constitutional Law in Asia*, Edward Elgar Publishing, Cheltenham & Northampton, 2014.
- Dixon Rosalind & Tom Ginsburg (Ed.), *Comparative Constitutional Law in Latin America*, Edward Elgar Publishing, Cheltenham & Northampton, 2017.
- Dixon Rosalind, "Toward A Realistic Comparative Constitutional Studies," *American Journal of Comparative Law* 64, No. 1, 2016, s. 193-199.
- Espinosa Manuel Jose Cepeda & David Landau, *Colombian Constitutional Law: Leading Cases*, Oxford University Press, New York, 2017.
- Ferejohn John, Jack N. Rakove ve Jonathan Riley, "Editors' Introduction" in *Constitutional Culture And Democratic Rule*, J. Ferejohn, J. N. Rakove ve J. Riley (Ed.), Cambridge University Press, Cambridge, 2001, s. 1-38.
- Frankenberg Günter, "Comparative Constitutional Law" in *The Cambridge Companion To Comparative Law*, Mauro Bussani & Ugo Mattei (Ed.), Cambridge University Press, Cambridge, 2012, s. 171-190.

- Frankenberg Günter, "Critical Comparisons: Re-Thinking Comparative Law", *Harvard International Law Journal*, Vol 26, 1985, s. 411-455.
- Frankenberg Günter, *Comparative Constitutional Studies*, Edward Elgar Publishing, Cheltenham & Northampton, 2018.
- Frankenberg Günter, *Comparative Law as Critique*, Edward Elgar Publishing, Cheltenham, 2016.
- Ginsburg Tom & Rosalind Dixon (Ed.), *Comparative Constitutional Law*, Edward Elgar Publishing, Cheltenham & Northampton, 2011.
- Groves Harry E., *Comparative Constitutional Law: Cases and Materials*, Oceana Publications, Dobbs Ferry, 1963.
- Harding Andrew ve Peter Leyland, "Comparative Law in Constitutional Context" in *Comparative Law: A Handbook*, Esin Örucü & David Nelken (Ed.), Hart Publishing, Oxford & Portland, 2007, s. 313-338.
- Hein Michael, *Constitutional Entrenchment Clauses Dataset (2018)*, University of Göttingen, Göttingen, <https://sites.google.com/view/drmichaelhein/akademisches/data>, Erişim: Haziran 2019.
- Hirschl Ran, *Comparative Matters: The Renaissance of Comparative Constitutional Law*, Oxford University Press, Oxford, 2014.
- Howard A. E. Dick, "A Traveler From An Antique Land: The Modern Renaissance of Comparative Constitutionalism", *Virginia Journal of International Law*, Vol. 50, No. 1, 2009, s. 3-41.
- Husa Jaakko, "Comparison" in *Research Methods in Constitutional Law: A Handbook*, David S. Law & Langford, Malcolm (Ed.), Edward Elgar Publishing, 2019 (Yayınlanacak); Helsinki Legal Studies Research Paper No. 51, <https://ssrn.com/abstract=3174643> (Erişim: Mayıs 2019).
- Jacobson Gary & Miguel Schor (Ed.), *Comparative Constitutional Theory*, Edward Elgar Publishing, Cheltenham & Northampton, 2018.
- Jansen Nils, "Comparative Law and Comparative Knowledge" in the *Oxford Handbook of Comparative Law (2. Baskı)*, Mathias Reimann & Reinhard Zimmermann (Ed.), Oxford University Press, Oxford, 2019, s. 292-320.
- Kende Mark S., Rebecca Lutkenhaus ve Karen L. Wallace, *Partial Bibliography of 2018 Comparative Constitutional Law Books and Articles*, Aralık 2018, <https://libguides.law.drake.edu/componlawseminar/bibliography> (Erişim: Haziran 2019).
- Klug Heinz, "Constitutionalism, Comparative" in *International Encyclopedia of the Social & Behavioral Sciences*, N J Smelser & P B Baltes (Ed.), Volume 4, Elsevier, Oxford, 2001, s. 2643-2648.
- Loughlin Martin, "the Historical Method In Public Law" in *The Oxford Handbook of Legal History*, Markus D. Dubber & Christopher Tomlins (Ed.), Oxford University Press, Oxford, 2018, s. 983-1000.
- Machiavelli Niccolò, *Discourses on Livy* (Çev. Harvey Mansfield ve Nathan Tarcov), University of Chicago Press, Chicago, 1996.
- Montesquieu Charles De Secondat, Baron De, *The Spirit of The Laws* [1748].

- Murphy Walter & Joseph Tanenhau, *Comparative Constitutional Law: Cases And Commentaries*, Macmillan, London, 1977.
- Nelken David, "Defining and Using the Concept of Legal Culture" in *Comparative Law: A Handbook*, E. Özücü And D. Nelken (Ed.), Hart Publishing, Oxford, 2007, s. 109-132.
- Oliver Peter, Patrick Macklem ve Nathalie Des Rosiers (Ed.), *The Oxford Handbook of The Canadian Constitution*, Oxford University Press, Oxford, 2017.
- Özücü Esin, "Developing Comparative Law" in *Comparative Law: A Handbook*, Esin Özücü & David Nelken (Ed.), Hart Publishing, Oxford & Portland, 2007, s. 43-65.
- Robilant Anna Di, "Big Questions Comparative Law," *Boston University Law Review* 96, No. 4, 2016, s. 1325-1346.
- Rosenfeld Michel ve András Sajó (Ed.), *The Oxford Handbook of Comparative Constitutional Law*, Oxford University Press, Oxford, 2012.
- Rosenfeld Michel ve Andras Sajó, "Introduction" in the *Oxford Handbook of Comparative Constitutional Law*, M. Rosenfeld & A. Sajó (Ed.), Oxford University Press, Oxford, 2012.
- Saunders Cheryl ve Adrienne Stone (Ed.), *The Oxford Handbook of The Australian Constitution*, Oxford University Press, Oxford, 2018.
- Schneiderman David, "Property Rights and Regulatory Innovation: Comparing Constitutional Cultures", *International Journal of Constitutional Law*, Volume 4, No. 2, 2006, s. 371-391.
- Sordi Bernardo, "Public Law Before 'Public Law'" in the *Oxford Handbook of European Legal History*, Heikki Pihlajamäki, Markus D. Dubber ve Mark Godfrey (Ed.) Oxford University Press, Oxford, 2018, s. 705-728.
- Stevenson Angus (Ed.), *Oxford Dictionary of English*, 3. Baskı, Oxford University Press, 2010.
- Tuori Kaarla, "Introduction to the Theme: Constitutional Identity", *Retfaerd* 37, No. 4/147, 2014, s. 3-9.
- Tushnet Mark ve Vicki Jackson, *Comparative Constitutional Law*, Foundation Press, New York, 1999.
- Tushnet Mark, Thomas Fleiner ve Cheryl Saunders (Ed.), *Routledge Handbook of Constitutional Law*, Routledge, Abingdon & New York, 2013.
- Tushnet Mark, "Comparative Constitutional Law" in the *Oxford Handbook of Comparative Law*, Mathias Reimann & Reinhard Zimmermann (Ed.), Oxford University Press, Oxford, 2006, s. 1226-1258.
- Tushnet Mark, "Saying and Doing in Comparative Constitutional Studies," *American Journal of Comparative Law* 64, No. 1, 2016, s. 201-208.
- Tushnet Mark, *Advanced Introduction to Comparative Constitutional Law*, 2. Baskı, Edward Elgar Publishing, Cheltenham & Northampton, 2018.
- Tushnet Mark, Mark A. Graber ve Sanford Levinson (Ed.), *The Oxford Handbook of the U.S. Constitution*, Oxford University Press, Oxford, 2015.
- Türk Dil Kurumu, Güncel Türkçe Sözlük, <http://sozluk.gov.tr/>.

Whittington Keith E., R. Daniel Kelemen ve Gregory A. Caldeira, "Overview of Law and Politics the Study of Law and Politics", in *The Oxford Handbook Of Political Science*, Robert E. Goodin (Ed.), Oxford University Press, Oxford, 2011, s. 241-252.

<https://catalog.bilkent.edu.tr/dep/d45.html>)

<https://gsssh.ku.edu.tr/akademik/hukuk/ders-tanimlari/>)

<https://www.etu.edu.tr/tr/bolum/hukuk/lisans-ustu-programlar/26>)

http://bbs.ankara.edu.tr/Ders_Plani.aspx?bno=3649&bot=809

[http://ebs.istanbul.edu.tr/home/program?id=2246&birim=kamu_hukuku__doktora_programi__\(orgun_ogretim\)](http://ebs.istanbul.edu.tr/home/program?id=2246&birim=kamu_hukuku__doktora_programi__(orgun_ogretim))

<https://iacl-aidc.org/index.php/en/>

<https://www.icon-society.org/>

<http://oxcon.ouplaw.com/home/mpeccol>

<https://academic.oup.com/icon>

<https://www.cambridge/core/journals/european-constitutional-law-review>

<https://www.degruyter.com/view/j/icl>

<https://www.cambridge.org/core/journals/global-constitutionalism>

<https://academic.oup.com/ajcl>

<http://www.iconconnectblog.com>

<https://www.constituteproject.org/>

<http://comparativeconstitutionsproject.org/>

<https://www.bloomsburyprofessional.com/uk/series/constitutional-systems-of-the-world/>

[http://www.kluwerlawonline.com/toc.php?area=Looseleafs&mode=bypub&level=4&values=Looseleafs~IEL+Constitutional+Law_\(Erişim: Nisan 2019\).](http://www.kluwerlawonline.com/toc.php?area=Looseleafs&mode=bypub&level=4&values=Looseleafs~IEL+Constitutional+Law_(Erişim: Nisan 2019).)